

РАЪНО ЗАРИПОВА

ҲАРОРАТ

Қисса ва ҳикоялар

Тошкент
«Қаторгол — Қамолот»
1999 йил

Адабий-бидиий нашр

РАЪНО ЗАРИПОВА

ҲАРОРАТ

Қисса ва ҳикоялар

Муҳаррир **Н. НАРЗУЛЛАЕВ**

Техник муҳаррир **В. ДЕМЧЕНКО**

Мусаҳҳика **М. САИДОВА**

Расом **С. РАЗЗОҚОВ**

ИБ № 3386

Босмаҳонага берилди 09.03.99 й. Босишга рухсат этилди 20.05.99 й.
Бичими 84×108¹/₃₂. Босма тобоғи 3,25. Буюртма 0-45. Баҳоси
келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Республикаси ешларининг «Қамолот» жамғармаси
«Қатортол — Қамолот» ишлаб чиқариш-нашриёт корхонаси. 700113,
Тошкент, Чилонзор даҳаси, 8-мавзе, Қатортол кўчаси. 60-ун.

ISBN 5—633—00646—1

4702620202

3 ————— — 1999

356 (04) — 99

© Раъно Зарипова. «ҲАРОРАТ» 1999.

ОДАМЛАР ОРАСИДА

Саҳарда эшик қўнғироғи жиринглади. Римажон чироқнинг тутмачасини босди-да, соатга қаради: «Йигирма минути кам олти».

— Бола ширин экан-да, унинг учун зарур бўлса заҳару заққум ҳам ютаркан она. Поездда туни билан ўтириб чиқдим, одам кўп, жой йўқ.

Римажон бу аёлини бир-икки мартагина кўрганди. Улар Каттақўрғонда туришарди.

— Омонликми, саҳарлаб йўлдасиз?

— Римажон, жон келинжон. Неъматни кечиринг. Ешлик қилган, — сўнгра кўзига ёш олди, товуши қалтираб кетди. — Етимхонада ўсдим, ҳеч кимим йўқ. Отам, ака-укам, опа-сингилларим ҳам шу фарзандларим. Келинжон, мен учун кечиринг уни. У ҳали бола-да, нимани биларди. Узук, магнитофон... ҳаммасини тўлайман.

— Тушунолмаяпман, — ажабланди Римажон.

— Нарсаларингизни ўғирлагани учун Неъматни қаматганмишсиз-ку.

— Ўғлингизни бир ҳафтадан буён кўрганам йўқ. Магнитофон жойида. Узугимни йўқотганман. Кир юваётганимда ечиб, ваннанинг тепасига қўярдим. Тешикка юмалаб кетган бўлса керак деб ўйлагандим.

— Шунақами? — оғир хўрсинди аёл ва бирдан ёрилди: — Бу уйга 18 ёшимда келганман. Шундан буён не тухмату бўҳтонларни эшитдим. Уларнинг Нормат акасини биласиз. Мактабни ўмариб еб бўлди, деб тегишли таъкилотларга ёзгани ёзган. Йигирма йиллик директорману бироқ бошим комиссиядан чиқмайди. Энди муштимдек боласи ҳам... — кўзларига ёш қалқиди, терисидаги кўкимтир доғларни кўрсатди. — Қаранг. Асабдан. Кейинги пайтда тез-тез тошадиган бўлиб қолди.

У дир-дир титраб, агар шу хабарни етказган одам олдида бўлса гажиб ташлайдиган аҳволда эди. У ғазаб билан давом этди: «Кеча ғира-ширада Сафар борди, бу унинг гапи».

Сафар катта овсинининг ўғли. Римажонларникида туриб, техникамда ўқирди. Шу пайт Рахим ювиниб-тарашиб чиқиб келди. Янгаси юм-юм йиғлаб изтиробларини гапира бошлади. Римажон уни диққат билан кузатади. Юз-кўзларида синчковлик, ғайрат-шижоат ёғилиб турган бу аёл ёниб гапираяпти. Гоҳ кўзларида нам

пайдо бўлади, гоҳ овоз пардалари қалтираб сўзлай олмайди. Алам ва хўрликни яширмақ бўлиб ерга қарайди. Бироз тин олади. Аста-секин дийдаси қотади.

Римажон асабдан титраётган аёлга ачинади: бирор ширин сўз айтгиси, кўнглини кўтаргиси, тинчлатиргиси келади, бироқ муносиб сўз тополмайди. Эрига қарайди. Раҳим сўзсиз тинглапти. Унинг юз ифодаларида па ачиниш, на раҳм-шафқат кўришади. Аксинча шундай бўлганидан мамнундек. Римажон эрининг дийдаси қаттиқлигини сезди.

— Янгамнинг гапи билан милисалар Неъматни дабдал қилишди, ҳаммаёғи шишиб, кўкариб кетди, деб ваҳима қилганини айтмайсанми?

У Раҳим олдида кўз-ёшларини бекорга оқизаётганини тушундимки, шахдам ўридан турди. Шу пайт унинг вазоҳати ўлжасига ташланаётган йўлбарсини эслатарди.

— Мен ҳозир уни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келаман.

У чой ичиб ўтирмади, пондан икки чимдим оғзига солди-да, қандай келган бўлса шундай чиқиб кетди.

Саҳарги можаро Римажонга туриб-туриб таъсир этди. Ниҳоят эрига ёрилди:

— Буларингиздан ҳеч яхши гап чиқмас экан. Уч фарзандлик бўлибмизки, бирортасини қутлаб келишмади. Еки Раҳимнинг мазаси йўқроқ экан, безовта бўлдик деган гамхўрликни ҳам кўрмадик. Отангиз оламдан ўтиб, бошингизга кулфат тушибди, келин, деб ҳам кўнгил сўрашмади. Топишгани гавго, кўнгил хиралик.

— Сени огоҳлатиргандим. Узингдан кўр. Таннмаган аёлни уйга қўйган ким? Сен, — қуруққина жапоб берди эр.

Хотини индамади. Ҳа, айб ўзида. Одамларнинг кўнглига қарайди. Уларни тушунишга ҳаракат қилади. На-тижада ўзини турли балоларга гирифторм этади.

Римажон қизини мактабга, ўғилларини боғчага жўнатди-да, мажлисга шошди. Касаба союз ташкилотининг ҳисобот-сайлов йиғилиши ишдан бир соат олдинга мўлжалланганди. У бироз кечикиброқ, йиғилишга раис ва котиб сайланаётган пайтда кириб келди. Ҳамма унга қаради. У охири қатордан кўзлаган жойига етмасда-поқ, кимдир унинг фамилиясини кўрсатиб юборди. Раддия бериб улгурмади. Дарҳол овозга қўйишди. Президиумга ўтиб ўтиришга мажбур бўлди.

Римажонни ҳеч ким 40 ёшларда деб ўйламасди.

Анча ёш кўринарди. Айниқса силлиқ таралган сочларини тепадан боғлаб енгилгина ўриб узун қилиб турмаклагани дум-думалоқ оппоқ юзига ниҳоятда ярашиб турарди. У одамларга назар ташлаб хаёл суриб ўтирарди. Залда ўриндиқ кўп бўлиб, қатнашувчилар истаган жойида хоҳлаган кишилари билан тўда-тўда бўлиб ўтиришарди. Бу жойлашув Римажонга кўп нарсани айтиб турарди. У минбарга қаради. Раис ҳисоботини шриллатиб ўқирди. Нотиқнинг юз ифодалари раҳбарларга хос: бирор нарсани уқиб олиш қийин эди. Ўзига яраштириб кийинини эса уни янада улуғвор кўрсатарди. Болалигиданоқ ташкилий ишлар билан шуғуллангани сезилиб турарди. Бундайлар мактабда, институтда комсомоллар етакчиси ёки курсбоши бўлишади. Ўзларини ҳокимиятчиликнинг дастлабки пиллапоясида ҳис қилиб, йилдан йилга кўтарилиб боришни хуш кўришади. Улар олий ўқув юртини тугатиб, ўз мутахассислигида ишламайдилар. Таниш-билишларининг соясида, ардоғида юришади. Тезда қасрда ўқиганликларини ҳам унутиб юборишади. Уларнинг вазифаси: телефонлар, машинкалатиш, қўл қўйиш, қабул қилиш, нутқ сўзлаш. Маърузасини сатрма-сатр ўқиб бераётган бу кишини Римажон ана шундай тонфадаги кишилардан ҳисобларди.

Бу коллектив билан у бор-йўғи бир йил бирга ишлади, ammo ана шу давр ичида уларнинг ички ҳаётини тўла тушуниб етди. Қачонлардир, балки муассаса ташкил топганидаёқ туғилган қарама-қаршиликларга, гуруҳбозликка, узоққа чўзилган қуруқ курашга, бугунги йилнинг чек қўйиши, бунинг учун мажлис тартибини кузатиб турувчигина бўлиб қолмаслиги кераклигини Римажон ҳис этиб турарди. Унга булар гаройиб бўлиб туюлмасди. Институтни тугатганидан кейин ўн икки йил ичида учинчи ташкилотда ишлаш эди. Олдинги коллективларда ҳам ўзига яраша гирдоблар, турлича оқимлар мавжуд бўлиб, уларга гоҳ тажрибасизлиги, гоҳ ишонувчанлиги туфайли кириб қолиб, улардан бир умрга эса қоладиган ёқимсиз ҳиссиётлар, туйғулар билан чиқиб кетганди. Бу ерда цех бошлиги лавозимини эгаллаб туриб, у оқимларга берилмасликка, қиргоқларда туришга ҳаракат қиларди. Унга бир нарсани тинчлик бермасди: нимага одамлар бир-бирига ёмонлик қилишади? Уларга бир-бирини тушунишга нима халақит беради? Бу саволларга ҳеч ким аниқ жавоб беролмас-

ди. Ҳолбуки, жавоб беради, деб бировдан сўрамади ҳам. Уларнинг ҳаммаси ўзини ҳақ деб ўйлайдилар. Римажон кузатиб юриб шунини тушунди: ҳар бир киши ёшига, мансабига, маълумотига, қобилиятига қарамасдан каттароқ нарсани орзу қилади. Ўзини нимадандир эзилган ҳисоблаб, эгаллаган мавқеидан ҳам кенгроқ имкониятга эгадек ҳис этади. Ана шундан кўролмаслик, кесатиш, пичинг, чақимчилик орқаворотдан гапирини, тўдабозлик, анонимлар, фитналар, шикоятлар, ниҳоят комиссиялар келиб чиқади.

Римажон ўзининг мустақиллиги, эркин фикрлиги туфайли кўп жабру жафолар кўрган эди. Чунки у ҳақиқат учун иккилашмасликни мактаб партасидаёқ ўзига сингдирганди. Бировларнинг фикрига кўра бу яхши эмас. Ёмонликка гирифдор бўлмасликни кўзлаш зарур. Улар бетарафликни ёқлашарди. Ёки оғир вазиятга тушганда касал бўлиб олишни маъқул кўришарди. Уйлаб кўрилса, орайўл — қочини йўли кўп. Чунки ҳақиқат ҳамини ҳам таянча қилавермаган.

У дастлабки ишхонасидаги муносабатларни эслади...

— Ҳашарга бу сафар сиз борасиз, — деди Асом Ибратович Алимухаммедовга ва мулоимлик билан қўшимча қилди. — Сиздек қадри пахтага юборишимиз ачинарли. Бироқ илож қанча?

Бўлим бошлиғининг Алимухаммедовдан ҳайиқини Римажонга ажабланирли туюларди. Унинг сабабини ҳам тушунгандек эди: Алимухаммедов ўткир мутахассис, ишидан камчилик топиб бўлмасди.

— Зарур ишларим борлигини биласиз-ку? — тўп-роқ жавоб қайтарди Алимухаммедов.

— Ишларингизни бир ҳафта кейинга қолдирамиз. У ерда ош уюштиришади, яримтани кўтариб олинг. Йиғим-терим эмас, дам олиш. Терманг, биров сиздан сўрамайди ҳам. Борсангиз бўлди.

— Пахта термаса, нимага боради. — пичинг қилди Алимухаммедов. У Асом Ибратовични доводиратини ниётида эди.

— Сафарбарлик эълои қилинган, партиявий принцип учун боришимиз керак.

— Йўқ, боролмайман, бошқасини юборинг.

— Шунангами? — тазйиқ билан сўради у, сўнгра Римажонга қарали-да, қатъий деди. — Римажон, сиз борасиз.

— Асом Ибратович, меҳнатдан қочмайман. Утган ҳафта бордим. 50 килограмм пахта тердим. Ҳолбуки коллективимиз бор — йўғи 150 килограмм терди. Ҳар бир кишига тўрт килограммдан тўғри келмагани мени ҳайратга солди. Бу кўзбўямачилик-ку, ахир. Мен бундай сафарбарликни, партиявий принципти тушунолмайман. У ерда кун ўтказиб сандироқлагандан кўра фарзандларимга иккита сўз ўргатганим фойдалироқ, — қатъий жавоб қилди у ҳам. Ҳали бу фикримни умумий йиғилишда ҳам айтаман.

— Билмадим. Келишинглар. Иккалангиздан бирингиз борасиз, — деди ўжарлик билан у ҳам.

Шу сафар коллективдан пахтага ҳеч ким бормади. Асом Ибратович бўлса раҳбарлардан «сафарбарлик»ни тушунагани учун гап эшитди...

Римажон узоқ муддатли отпускадан келса, шикоят қовоғига қўл қўйдиришаётганди. Унда Алимуҳаммедов йўл қўйган арзимас хато туя қилинган ва ишни эплай олмаётганликда, коллективни ҳурмат қилмасликда айбланарди. Римажон ўқиб чиқди-да, бир чеккага суриб қўйди. У вазиятдан чиқиб кетиш учун бирор важ кўрсатиши ёки орайўл танлаши мумкин эди. Бироқ ундай қилмади:

— Ёмон мутахассис эмас. Бир марта хато қилиб қўйса, дарҳол ишдан бўшатилиш лозимми? Йўқ, қўл қўймайман.

— У фақат қўшалок-қўшалок туғишни билади. Шундэгиси қўрқмайди. — пичинг қилди бўлим бошлигининг «думи» Наташа. У кейинги фарзандлари эгизак туғилганига ишора қилаётганди.

— Бедананинг уйи йўқ, қайга борса питбилдиқ. Сеин шунга ўхшатаман. Фисқу-фасод билан шуғулландан кўра биттагина туғиб олсанг, қариганингда кунингга ярларди, — чақиб олди Римажон ҳам.

— Сен рус, мен татар, Алимуҳаммедов ўзбек. Шунинг учун қўл қўймайпти, миллатчилик қилайпти бу, — деди чеккада томоша қилиб турган Лутфия.

Тез орада улар турли йўл билан Римажонни ҳам текшира бошлашди. У энди ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ бўлиб қолди.

Турфа оқимлардан безган Римажон бу ерга келганининг биринчи кунидек ўз олдига шундай тартиб қўйган эди: ҳеч қаандай оғиз-оғайнигарчилик қилмаслик, иш: юзасидан ташқари масалаларда гапиринмаслик,

фақат ўз ишини билиб қилиш, ҳамма билан расмий муомалада бўлиш. У сенга бошлиқми, ёки қўл остингдами, ундан қатъий назар ўзаро ҳурматни сақлаб туриш. Булар ҳаммаси институтдаги билимлари, ўқиган бадиий китоблари асосида қурилганди. Аммо бу ҳам унинг тинчлигини тўла сақлаб қола олмади. Одамлар орасидаги ўнлаб муносабатлар ўртасида бутунлай мустақиллигини сақлаб қолиш қийин эди. Ҳозир уни йиғилишга раис этиб сайлаб аллақачон умумий гирдобга тортишганди. Бундан қандай чиқиб кетишини ҳозир ўзи ҳам билмасди.

Раисни кўпгина ишларда: турар-жой масаласида, дам олиш уйлариغا, санаторийларга, ҳатто, пионерлар лагерларига қўлланмалар ва мукофотларни нотўғри тақсимлашда айблашарди.

Йиғилиш давом этар... Нотиқ қўлидаги варақлар тугаб, маъруза охирига борарди. Римажон кўз остидан залга — раиснинг тарафдорлари ўтирган томонга қаради. Улар бошини эгиб, елкасини-елкасига тираб тима-лариндир шивирлашаётганини ва қўлдан қўлга ўтиб ёзма савол келаётганини кўрди.

«Ўйин тартиби бўйича ҳисобот нутқининг муҳокама-сига ўтиш керак», ўйлади Римажон ва олдидаги рўйхатга қаради. Уздан кейин ким сўз олишини нотиқ ол-дидан билди. Улар раиснинг нуқсонларини юмшатиш-га ҳаракат қиладиган кишилар. Камчиликларни ҳар қан-дай ишларда бўладиган етишмовчиликларга йўйишади. Қарабсизки, эски тос, эски ҳаммом.

Римажон тингловчиларни биринчи қатордан охири-гача диққат билан кузатиб чиқди. Уларнинг баъзилар-ини фақат исмини билди, баъзиларини эса умуман танимайди: «Турфа одатли, кўникмали, майлли одам-лар. Йўналиш, мақсад, моҳият битта бўлгани учун улар бу ерга коллектив бўлиб йиғилишган. Шундай экан, албатта бирдамлик бўлиши лозим. Афсуски, у йўқ».

Римажон ўтган ҳаётини кўз олдига келтирди. Кин-дик қони тўкилган уйни, ўз оиласини, қайнилари-нинг хонадонини: «Оилаларни қондошлик, туғинганлик бир-лаштиради. Шундай бўлса-да, ҳамма нарса силлиқ кечавермайди. Низо-жанжаллардан кейин қолган жн-роҳатнинг битиши қийин».

У эрининг биринчи марта кўнглини қаттиқ оғритган-нини эслади... У пайтда Римажон «юкли» эди. Квартал охири бўлгани учун декретга чиққан бўлса-да, ҳисоб-

китобларни тўғрилаб кетишни лозим топди. Ҳатто иш вақтидан кейин қолишга мажбур бўлди. Кечқурун ўн-дизларда уйга келди. Эрталаб эрига ишдан кеч келишини билдириб, Нодирани боғчадан олишни илтимос этганди. Келса на эри бор, на қизи. Юрагига гулгула тушди. Ҳаёлида худди даҳшатли ҳодиса рўй бергандек... Қўни-қўшниларга чиқди, сурништирди. Сотувчи Санъатхон ўглини ҳаминша энг охирида оларди: «Мен борганимда қизингиз ўтирганди, олмақчи эдим, бироқ тарбиячи янги-ку, бермади», — деди.

Иккаласи боғчага йўл олишди. Вақт эса алламаҳал бўлиб қолганди. Группасида чироқ ёниқ. Дарвозани тақиллатишди, чақирди, ҳеч ким чиқмади. Энди биттагина йўл: ундан ошиб тушиш қолди. Иккаласи ҳам юкли: Римажон декретга чиққан бўлса, дугонасига ҳали бор эди.

— Сизникидан меники кичикроқ, ошиб туша қолай, — деди Санъатхон.

— Йўғ-е. Узим-ўзим, — худди дугонаси иш топиб қўядигандек у тезлик билан ҳаракат эта бошлади. «Агар фалокат рўй бериб, йиқилиб тушса нима бўлади? Қиз мениким? Узим ошиб тушман, — кўнглидан ўтказди Римажон.

Қизи йиглаб-йиглаб ухлаб қолган эди. Энаганинг тини-гудурларини сўзсиз тинглади, кечирим сўради, қўлига уч сўм тутқазди. Яна учаласи дарвозадан ошиб тушишди. Қоровул ҳамон йўқ эди.

Ҳозир ўша пайтдаги ҳолатини эсласа, қўрқиб кетади. Йиқилиб тушса, даҳшат рўй бериши, айни кунда пилдираб юрган ўғиллари шафқатсизлик қурбони бўлишлари ҳам мумкин эди-ку?!

Уйга келди. Эри қайтмаганди. Юрагига баттар ваҳима тушди. Катта шаҳар, транспортга тўла... Қизини етаклади-да, нариги кварталдаги эри билан бирга ишлайдиган кишининг уйига борди.

— Ешларнинг ҳеч нарсадан ҳайиқмаслигини қаранг, ҳомиладор аёл тунда ёлғиз юрадимми? — ачилиб кутиб олди қўшинси. Алишер бугун тўй бор деяётганди, балки шу ёққа бирга кетишгандир. Қўн ҳам хавотирланманг, ўтириб туринг, келиб қолишар. Эркаклар шунақа бағри каттиқ бўлади, сиз безовта бўлиб излаб юрибсиз, у эса тўйда, ишончим комил, тўйда.

У уйга қайтар экан, «Айтгани келсин-да, илойим, тўйда бўлсин, тўйда бўлсин» деб девонавор такрорлар

эди. Ярим тунда эшик қўнғирогн жиринглади. Учиб чиқди. Эшик олдида маст ҳолда эри иржайиб турарди. «Хайрият-ей», — деди-ю, оёқ-қўллари бўшашиб, йиглаб юборди. Эр: «Нега йиғлаяпсан» ҳам демади, ётоқхонага кирди-ю ухлади-қолди. Эртасига у эрининг кечирим сўрашини кутди. Йўқ! Эр ўз хатти-ҳаракати ҳақида сўз очмади. Бу Римажонни ажаблантирди.

— Нега боғчадан олмадингиз? — сўради ниҳоят.

— Тўйга бордим.

— Ахир сизга тайинлаб кетгандим-ку.

— Она сенмисан, ё менми? Фарзанд тарбияси кимнинг бурчи?

— Шундай деб ўйлар экансиз, нега эртароқ айтмадингиз?

— Хоҳламадим. Эсингда қолсин деб, атайлаб шундай қилдим.

— Мен аҳмоқ эсдан чиқиб кетгану кечирим сўрашга ҳам уялиб ўтирибди, деб ўйлабман. Шунчалик шафқатсизмисиз? Болангининг боғчада қолиб кетганини, хун-хун йиглаб кўзлари шишиб кетганлигини сезиб туриб, қандай чидаб еб-ичиб ўтира олдингиз? Раҳим эмас, раҳимсиз қўйиш керак экан номингизини... Адолатсиз экансиз-ку!..

— Сен адолатлимисан? Декратга чиқсангда ишлаб турибсан. Нима учун ва ким учун?

Римажон ўшанда ёстиқдошини эндигина кўраётгандек узоқ тикилиб қолди. Ниҳоят тилга кирди:

— Хаёлимда ҳам йўқ саволни бердингиз. Биринчидан, ишимни яхши кўраман. Иккинчидан, рўзгорга биринки сўм пул бўлсин, деб жонимни қийнаб бўлса ҳам ишлаётгандим. Уйимизга бир қаранг ахир, кимнинг яхши яшагиси келмайди?!

— Ишингни яхши кўрсанг, ишлайвер, қаршимасман, бироқ болангни эпласанг ишла. Эпагалик аёлнинг иши.

— Бегонани бегонага боғлайдиган — меҳр. Уни ордан кўтарманг, адаси, — деди у.

Эр хотинини гапини эшитишни ҳам хоҳламади. Чиқди-кетди. Аёл юрагини музлатиб кетди. Римажон анчагача ўзига келолмади. «Шоирлар аёлни гулга, меҳрини қуёшга қиёслашади. Шамолда гулдек титраётган аёлнинг дардларига, изтиробларига малҳам бўлолмаган инсон ҳақида шоир нима дерди. Аёл қалбини туншунмаган киши нимага лойиқ. Эркакдан мардлик, тантлиқ кетса, ундайлар ҳақида халқимиз нима дейди?» —

Буларнинг барини Римажон ёстиқдошидан сўрамоқчи эди, бироқ гапиролмади. «Энагалик аёлниг иши, гапидя жон бор», деб яна уни оқлашга, ўз юрагини юмшатишга ҳаракат этди.

Бу воқеа қалбида доғ қолдирди. Эри ака-укалари билан келиша олмасди. Ниҳоят визоларнинг бари икки томоннинг ўта шафқатсизлиги, оқибатсизлиги натижаси эканлигини бир воқеа сабаб бўлди-ю тушуниб етди. Пакана, миқтигина, истараси иссиққина аёл у билан бирга автобусдан тушди ва зарур адресларини сўраб суриштира бошлади. Бугун саҳарлаб келган овсини билан бу биринчи бор учрашуви эди.

Римажоннинг хаёлини бўлиб янга гап бошлади:

— Келинжон, мана болалик ҳам бўлдингиз, бироқ яқиндан таниша олмадик. Биздан ўтган бўлса, уэр. Катта бошимни кичик қилиб келдим. Эрингизни ўз ўғлимдек яхши кўраман. Мен келин бўлиб тушганимда, у етти ёшда эди. Онаси вафот этганди, ёнимда олиб ётардим.

У гапираяпти-ю, Римажон ажабланирди: «Тўйга бош-қош бўлиш — пул харажат қилиш деган гап. Ўзинг бир пуллик студентсан, қачон сенга жир битади-ю, қачон қарзин қайтарасан, деган сўзларни наҳотки шу аёл айтган бўлса».

Кечқурун эри келди.

— Уйга қўйдингми? Танимайман, танишин ҳам хоҳламайман демадингми?

— Юз иссиқ, адаси. Қолаверса, бу ёқда сиз.

— Нима мен. Олдиндан огоҳлантирган эдим-ку.

— Очигини айтсам, танглик энг яхши хусусият, бироқ у ҳаммага ҳам насиб этавермаган. Ўзи очиққина аёл экан, — деб уни оқлади-ю, бироқ юраги барибир у аёлниг хатти-ҳаракати нотўғри деб турарди: иккита уй, шахсий машинаси бўла туриб укасининг кўнглини ололмаган одам одамми? — сўради ўздан-ўзи. Йўқ! — жавоб қилди қалби: шафқат, ҳарорат, муҳаббат, самимият ва садоқатни осмон янглиг кенгликларга қиёс этгүлик. Афсус, бу кенгликни ҳамма ҳам забт этолмайди. Сенга тош отганга ош от, дейди бағри кенг халқимиз. Зора...

— Совунига кир юлмагансан-да. Сен билан мени соғиниб келибдими? Ўглини ўқингга киритмоқчи.

Римажон ўшанда эри ҳеч нарса билмагандек очиқ-сочиқ саломлашганида ҳайрон қолди. Қўполликни хо-

тишининг қўли билан бажаринишга интилиши уни ажаблантирди. Тез орада Раҳимнинг айтгани тўғри чиқди. Эр-хотин кичкина қизи билан ёзини икки хоналик уйда ўтказдилар. Римажон ишдан чарчаб келиб, уларга овқат пиширар, олдидан олиб, олдига қуярди. Уй тор, иссиқ. Ўғлининг имтиҳони куни эса келинчакка янада азоб. Қизчасини ташлаб кетишарди.

Ез ўтди. Ўғли конкурсдан қайтган куни овсини раҳмат нари турсин, хайрлашмасдан кетиб қолди. Бу ҳам ҳалво экан. Институтдан ҳужжатини қайтариб олишган куни катта жанжал чиқди. Раҳим ишдан қайтган пайтида ота-бола кайфи охиб кириб келди.

— Сени ўз ўғлимдек тарбиялагандим. Югурсанг-елсанг қўлни етарди, хоҳламадинг, — деди акаси.

— Мен ректоримдир? — кесатди укаси.

— Шу институтда дарс берасан. Бировни ака, бировни ука, деганингда...

— Ётимнинг боқувчиси кўп бўларкан. Ўқишга мени биров киритиб қўйдими? Беш йил қаерда ўқиганимни ўзингиз ҳам билмадингиз-ку? Ҳатто уйланаётганимда бошимни тошларга урганимни кузатиб турдингиз.

Баҳс тўполонга айланди. Уччаси оч бўридек олишар, ҳансирашарди. Галстуклар узилди, кўйлеклар йиртилди. Телефон, трюмо, столлар синди. Агар қўшнилари чиқмаганда, бу нима билан тугарди, худо билади.

Улар кетишганидан кейин эри Римажонга ўпкалади: «Бошида уйга киргизма дегандим, уни шундай туғашини билардим. Ҳаммани тушунишга ҳаракат қилсан-у, мени тушунмаганингга ҳайронман», — хўрликдан овоэлари қалтираб кетди. Эрининг афтларига қараб бўлмас: кўкарган, боши ғурра бўлганди. Римажон гапиришни ҳам лозим топмади. У ҳаётида биринчи бор бемехрликка дуч келиб турарди.

— Сен уларга бутун қалбингни очдинг. Янгам яхшиликларининг эвазига сени «детский характер» деб баҳо бериб кетди.

— Детский характер қанақа бўларкан? — сўради ажабланиб Римажон.

— Мен ҳам худди шу саволни бердим. Ҳали характери шаклланмаган, бунақалар зўравон эркакларга тез ет бўлади. Ўзим қўғирчоқдек экан, эҳтиёт бўл, деб юрагимга ўт қалаб кетди. Шу гапни айтиш учун атайлаб ишхонамга борибди. Хайрлашгани эмас.

— Одамгарчиликни, тантиликни бошқача тушуниб-

ди. Ҳали яна келар... — деди афсусланиб Римажон.

— Табиатида бундай хусусиятлар бўлмаган одам албатта бошқача тушунади, — уни қўллаб-қувватлади эри. Ҳаётда нима керак экан ўзи бу аёлга? У кузатиб юриб битта нарсани англади: бу тонфадаги одамлар меҳр-оқибат қўрсатишга ожиз-у, бироқ уни талаб қилишга уста. Уни зўрлик, зўравонлик билан олиш мумкин эмаслигини тушунишни ҳам хоҳламайдилар. Ахир бу ҳам адолатсизлик, тенгсизлик-ку.

Йиғилиш давом этарди...

«Ака-укалар орасида бир-бирига яхшиликни раво кўрмайдиганлар бор экан, бегоналар ҳақида нима дейиш мумкин? Бу ерда юзлаб одат ва характерлар тўқнашмоқда», — хаёл қиларди Римажон одамларга қараб. — Мақсаду гоё битта, иш битта бўлишига қарамай, бу ерда келишмовчилик, қарама-қаршиликлар кўп. Уларга нимадир етишмайди. Хоразмча айтганда, бу коллективда оғзибирлик йўқ.

Римажон эсини таниблики, онаси дастурхон атрофида: «оғзибирлик бўлсин», деб фотиҳа ўқийди. Ундай пайтларда болалар кулишарди. «Оғзибирлик бўлмаса, меннинг ўн фарзанд тарбиялаганим, она бўлганим бийтийин, ҳали катта бўлсаларинг биласизлар», — дерди. Бу сўзларда чуқур маъно борлигини яна бир бор ҳис этди.

Оғзибирлик. Жамиятимизда уни бирдамлик дейишади. Қонун бўйича шарт бўлган ана шу ҳамжиҳатлик хусусияти бу коллективда йўқ эди.

Римажон мажлисни бошқараётиб шуларни мулоҳаза қиларди. Йиғилишни ўз шакли-шамойилида осойишта ўтишига эмас, балки ҳақиқатнинг, адолатнинг қад ростлашига ёрдам бериши кераклигини тушуниб етди. Акс ҳолда бу дунёда яшашдан мақсади нима?

Маъруза тугади. Нотиқ тингловчиларга эътиборлари учун миннатдорчилик билдирди. Қоғозларни шошмай папкага жойлаб, Римажоннинг ёнига келиб ўтирди. Римажон музокарани эълон қилиш учун ўрнидан турди. Ўзига диққат билан тикилган ўнлаб кўзларни кўрди. Уларнинг назарлари ўқдек қадаларди.

— Музокарага ўтамиз, — деди осойишта. Дарҳол бир неча қўллар отилиб чиққан фавворадек кўтарилди. — Истовчилар борми?

У гапини айтиб бўлмасдан кўтарилган қўл эгалари безовталик билан ҳатто бироз қаддини ҳам кўтаришди.

Минбарга интилишиб, Римажонга савол назари билан қарашди. Улар бу корхонадаги кимсалар эмас, шу ерда шаклланган шахслар, оташин нотиклар эди. Улар бу хусусиятни мажлисларда орттиришган эмас, балки иш жараёнида аста-секин йиққан эдилар. Уларга Римажон сўзлаш учун имконият яратини керак, холос. Унинг қалби ҳам шунга ундаб турарди: барча ўзгаришни қайта қуришни ана шу безовта қалблар амалга оширади.

— Марҳамат, — деди Римажон раис тарафқонлари ўтирган томонга қараб.

Маърузачи тезислар ёзилган қоғознинг у ёқ бу ёғини ағдариб, минбарга қўйди.

«Ҳозир касаба союз комитети ва раиснинг иши қониқарли», деб якунлайди, — ўйлайди Римажон. — Шунча оворагарчилик, шов-шув нима учун керак? Институтда, сўнгра ишхонада қарама-қаршиликларга бир неча марта дуч келганида ўз-ўзидан сўрагандек сўради? Яна ўзига ўзи жавоб берди: ҳукмрон ва тобе табақаларга ажратиш учун бири иккинчисига тинчлик бермайди. Балки ҳаммага тўқис шаронтлар яратилса, қарама-қаршиликлар, жанжаллар тўхтармиди? Ёки инсон табиати шундаймикан? Ҳамниша кўпроққа интиладими? Нима қилиш керак? Илдинини қасрдан излаш керак? Ҳар ҳолда одамларга олижаноб инсон бўлиш учун нима халақит беради? Бир-бирини кўролмаслик эмасми? Инсонни тушуномаслик! Келишмовчилик ана шу ердан бошланади.

Римажон ҳамниша одамларнинг кайфиятини, юрагини, ҳолатини тушунишга ҳаракат қиларди. Вужуди нафрат, ғазабдан ловуллаб ёниб, бўҳтон тўқиб, имзосиз хатлар ёзаётган кишини ҳам тушунишга ҳаракат қиларди ва қизиқарди: шундай пайтда қайси ҳис-ҳаяжонлар уни ҳаракатлантиради. Келажакда унинг ҳаётида қандай ўзгаришлар бўлади? Ким ўзи у.

— Касаба союз комитети ва раиснинг ишини баъзи камчиликларни ҳисобга олмаганда, умуман, қониқарли деб топса бўлади. Демак, протоколга ҳам шундай ёзиб қўйинг. — деди якунида маърузачи. Раис ўз қоғозига нималарнидир белгилади. Сўнгра уни қўллари билан бекитди-да, қад ростлади.

Римажон оппоққина, дўмбоққина қўлларини столга тираб ўрнидан турди:

— Яна музокарага чиқувчи борми? — у имконият яратини керак бўлган даврага қаради. — Марҳамат.

Нотиқ ўрнидан турди. У қадамларини гурс-гурс ташлаб, минбарга яқинлашди. Раис уни қизиқиб кузата бошлади. Римажон қоғозга турли шакллар чизиб ўтирарди. Хаёлидан эса малака ошириш курсида ўқиган кезлари ўтди. У ерда турли ёшдаги турли жойлардан келган одамлар кўп эди. Баъзилари жиддий мутолаа қилар, баъзилари эса уйдан, ишдан қутулиб чиққанига хурсанд бўлиб помигагина ўқинар, кун билан Тошкентни кезиб, кўнгилхушлик қилишар, магазинмагазин юришарди. Уларни вақтинча вазият бирлаштирган, ҳадемай ҳар бири ўз элига қайтади. Шунинг учун бўлса керак, муносабатлар ҳам самимийдек эди. Афсуски, тўқанашувлар шу ерда ҳам топилди. Улар орасида савлатли, кўзлари ўйнабгина турган шўх-шодон бир аёл бор эди. Айтишларича, кечқурунлари ётоқхонани тўлдириб, доира чалиб барчани йиғар, магнитофон қўйиб, ўйин-кулгини бошлаб бераркан. Дарс бўлмаган пайтларда ҳам столни доирадек чертиб, қўшиқ айтар, кўнгилнинг чигилини ёзиб олайлик, дерди. У ўқишга қизиқмас, кун билан магазин айланар, ҳар кун янги нарса кийиб келарди. Сочини битта ўриб ташлаб қўйишинига ўзгармасди. Бироқ кийган кийимларига уйғун бирор нарса тақиб оларди. У гўё фақат ўзини кўз-кўз килиш учун яратилгандек эди. Бир кун унинг ҳамшиша кулиб турадиган юзларида, қувноқ қарашларида бутунлай бошқача: ҳасадли ва баджаҳл бир турқни кўрди. Бир дақиқагина акс этган бу ифодадан ҳайратланиб, қотиб қолди. Кейин ҳам анчагача бу багарани эслаб юрди.

Римажон ўшанда бу аёлга қараб туриб мутахассиснинг ўзида интилиш бўлмаса, иш жараёнида тажриба тўпламаса, малака оширишлар ёрдам беролмаслигига ишонч ҳосил қилди.

«Тошкентда бўла туриб уйига бир марта таклиф этмади. Яна бир институтда ўқиганми?» — деб ортидан гапиргани ҳам оғиздан оғизга ўтиб тезда етиб келди. Римажон жавоб қилиб ўтирмади, кулиб қўяқолди. Нима ҳам дейиш мумкин? Курс тугагандан кейин хайрлашув кечаси ўтказиладиган бўлди. У бошланавермади, соат миллари эса еттига яқинлашарди. Римажон боғчага шошарди. Хаёлидан қизининг хомуш ҳолатлари ва ўқик овози ўтарди. Боғча опасн ҳам қошларини чимириб кутиб олади. Елғиз унинг фарзанди туфайли бир соатдан буён ўтирганлигидан тўнгиллайди. Сабри

етмади, ёнидаги қизга шивирлаб айтди-да, секин жунаб қолди. Шу пайт поз-ишвали бу аёл дағал овозда курс раҳбарига шанғиллади.

— Римажонга қаранглар. Биз билан бирга бўлишни истамади. Ҳамма тўпланди, кутаяпти. У бирга ўтиришни хоҳламади. Чунки унга малака ошириш ҳеч нарса бермаётганмиш. Бу ердаги ўқитувчилардан ўзининг савияси баландмиш. Уларни аввало ўзларини ўқитиш керакмиш...

Чақимчи раҳбар олдида ўйинга тушиб, барчани ўзига қаратди. Раҳбар лабларини тишлади, қимтинди, бироқ гапирмади. Римажон шанғиллаганини ўзи эшитди, қолганини гапириб беришди. Бу унинг жаҳлнинг чиқарди, ҳароратини кўтарди. Римажоннинг кечада қатнашгани керакми унга? Йўқ, албатта! Ҳаётда нима керак ўзи, чақимчиларга? У билишни истарди. Қаттиқ таъсирланганидан умрида битмаган киши шеър ҳам тўқиди. Уни яқин дугоналарига ўқиб берди:

Чақимчи чақди,
Раҳбарга сқади.
Гуноҳсининг кўзидач
Кўз ёшлари оқадил...
Чақимчининг кифтига
Раҳбар шод қоқди.
Вақти келиб кўксига
Орденлар ҳам тақадил.

Бу муносабат дақиқалик аскиядек гап эди. Кўриниши, учрашди, ажрашди. Таъбир жониз бўлса, тупурди-ю, кетди. Бироқ бундай фисқу-фасодлар, яширинча хатлар асосида ойлаб муҳокама қилиниб, кўпчиликнинг ҳароратини оширса, буниси энг даҳшатлиси.

Йигилиш давом этарди.

Иккинчи нотиқ касаба союз ташкилоти ва райсининг фаолияти қониқарсиз деб хулоса ясади. Римажон навбатдаги сўзни ранс тарафкашларига, сўнгра кетма-кет «имкониятчилар»га берди. Нотиқ гапириш билан банд. У эса хаёллар оғушида чўмилиб яна шакллар чиза бошлади. Римажон байрам кечаларида, кино-театрларда, магазин уюштирилганда касбдошларини бир неча марта диққат билан кузатганди. Узи тўй-ҳашамларни унчалик хушламас, ўтириш-туришдаги, гап-сўздаги сохталик, сунъийлик табиатига тўғри келмасди. Улар тўйларда

ҳамишагидан ҳам чиройли кийинишади. Меҳр-муҳаббат, садоқат, ҳурмат, одамийлик ҳақида жон куйдириб баҳслашишади. Сўзлашганда ҳам назокат, нафосат билан суҳбатлашадилар. Ута мулойимлиги, сўзамоллиги билан барчани оғзига қаратиб ўтирган аёлларга, эркакларга ишхонада магазин уюштирилганда ҳам эътибор берганди. Коридор тикилиб кетади. Ҳатто у ёқдан бу ёққа ўтиб бўлмайди. Хуллас, игна ташласангиз ерга тушмайди. Тўполон худди чайқов бозорини эслатади. Шу маҳал улар тўйларда мулойим жилмайиб, сипо ўтирган одамларга ўхшамайдилар. Аёллар-ку табиатан латта-путтага ўч бўладилар. Бироқ эркаклар уни янада ҳайратга солади. Улар аёлми, ёшми, қарими, оғир оёқми дейишмасдан туртиб-суртиб олдинга интилишади. Ҳаммадан кўпроқ ва тезроқ олишга ҳаракат қилишади. Савдо, сотиқ тугагандан кейинги фисқу фасод, иввогарликни айтмайсизми? «Палон нарсдан келган экан, профкомдагилар ўзаро тинчитибди», — деган сўзлар оғиздан-оғизга кўчиб юради. Ҳатто, бир сафар комиссия тузилди, магазинга бориб, ҳужжатлар тафтиш этилди. Ҳақиқатда ноёб моллар арра қилингани аниқ бўлди. Магазинчилар худди шу нарсани тафтишчиларга ҳам беришганидан кейин олам тинчиди. Улар ўзларига кўз тикиб турган одамларни ўйлашмади. Тутуруқ қани? Бу иккала тоифадаги одамлар орасидаги фарқ нимада? Аслида борми?

Ҳақиқатини давом этарди.

Муҳокамани тўхтатиб, касаба союзи комитетининг янги вакиллари сайлаш тўғрисида фикр билдирилган хат келди. «Ошқоралик даври очиқчасига таклифини билдиришса бўлади-ку. Йўқ, шунга ҳам имзо қўймасдан хат жўнатган афзал, деб ўйлашади».

— Муҳокамани тугатиб, сайловга ўтиш тўғрисида ёзма таклифлар тушмоқда. — бу ерга тадбирдан кейин ҳеч қайтиб келмайдиган мажлисни ҳам, қатнашувчиларни ҳам бошқа эсламайдиган, худди чеккадан келган одамдек аниқ ва бепарвогина давом этди. — Эски ҳокимият масъулликни, ваколатни ўз зиммасидан олишни сўраяпти, — у раисга қаради-да, яна таъкидлади. — Ўз ихтиёри билан ваколатни олишни сўраяпти.

Раис ҳеч нарса безовта қилмаётгандек залга тикилиб ўтирарди. Унинг жаҳли чиқаётганини ҳам, асабийлашаётганини ҳам билиб бўлмасди.

— Демак сайловни бошлаймиз, — давом қилди Римажон, — кимда қандай таклифлар бор.

У аввало «инкоиятчиларга» сўз берди, сўнгра, «старафкашларга» ундан кейин яна аллакимларга.

Янги вакиллар сайланди. Раисликка Римажонни тавсия этишди. У рад этди. Бироқ ишбатга ўтмади. Нотаниш вазифадан ўзини тортаётгани, цехга нисбатан у ерда ўзини ожиза сезаётгани унга даҳшатли туюлмади. Чунки келгуси ҳисобот-сайловгача у янада оғирроқ муҳитга тушишини англаб, қўрқаётган эди. Ҳар иккала тўда ҳам уни айништишга, ўз томонига огдириб олишга ҳаракат қилади. У эса бутун кучини, диққатини, фикрини тўплаб, сўзлашув эҳтиёжларини ҳар қачонгидан ҳам чегаралаши лозим бўлади. Бу ҳам майлику-я. Унинг учун энг мураккаби: ўз қадр-қимматини сақлаб қолган ҳолда вазифасини виждонан бажариб, ўз нуқтаи назарини асраб қолиш ва бошқаларни ҳам шунга йўналтириш эди. «Энди ортга қайтиш йўқ. Шамол енгил нарсаларни ўйнайди». Унга тасалли берди. Унинг табиатида келажакка ишонч, кўтаринкилик бор эди.

Римажон ишдан чиқаётиб, эрига кўзи тушди. У одатдагидек кутиб турарди. Уйга келишди. Холаси болаларни овқатлантириб бўлган, телевизор кўришаётган экан.

Римажон айвонга кўрпача ёзиб дастурхонни ҳар кунгидек дид билан безади. Холаси тайёрлаб қўйган шўрваннинг гўштинини ва сабзавотларини алоҳида лиқобчаларга сузиб кўкат билан безади. Эрига бир коса шўрвасидан сузди-да, ўзига бир чўмич қуйиб келди.

— Касал эмасмисан? — сўради эри кайфияти йўқлигини кўриб.

Римажон унга бугунги йиғилиш ҳақида гапирмоқчи бўлди, ўзини тийди. Еки бошқа кунга, кейинроққа... Энди ишхонада иши, ташвишлари янада кўпаяди. Гоҳида одатдагидан кечроқ келишга тўғри келади. Уйда эса бола-бақра дегандек... Бунга эри қандай қарар экан?

Улар оиланинг оддий ташвишлари, тирикчилик хусусида гапиришиб ўтирдилар. Адаси болалари билан телевизор кўришга кирди. У алламаҳалгача ошхонани саранжом-сариншта қилди. Кир ювди. Эрининг боши ёстиққа тегди, қотиб қоларди. Римажоннинг уйқуси қочган, деразадан қоп-қоронғи кўчага, булутлар орасидан онда-сонда кўриниб турган юлдузларга тикилиб

ётарди. Шу пайт холаси ўрнидан турди. Унинг ҳам уйқуси ўчиб кетгани сезилиб турарди. Мама бир неча йилдирки, улар билан яшайди. Фарзанд кўрмаган, кексайганда ёлғизликин ҳис қилаётган аёлни Римажон ялиниб-ёлвориб Тошкентга олиб келди. Эри бу ҳаракатини маъқулламади. Оғринди. «Қари бор уйнинг пири бор», дейишади, адаси. Сизнинг опангиз бўлмаса, меники келиб ўтиролмаса», ялиниди, ёлворди, силадисиёпади, ниҳоят, кўндирди. Бироқ эри кампирга кўшиқиб кетгунча қил устида юрди. Болалар холасига тезда ўргандилар. Кампир уларни Римажондан ҳам яхши парваришларди. Бироқ, баҳору ёз келса қишлоғига интилади. Самолётга билет олиб келганлигини, баҳорги таътилни қишлоқда ўтказишини эшитганида холаси ёш боладек кувонди. Бундан Римажон ҳам яйраб кетди. У болаларни неварам деб эргаштириб юришни хоҳларди. Бунини Римажонга айтмаса-да гапи — сўзидан шу маъно англашилари.

Ҳозир ўзининг ҳам кўклам нафасидан кўкарган ерларни кўнгли тусади. Иши, оиласи, бола-бақраси шу ерда бўлса-да, фасллар алмашаётган пайтларда одамлар бир-бирини етти пуштигача биладиган кичкина шаҳарни кўмсайди. Фарзандларига қадимий Хоразмни, туғилиб ўсган жойларини кўрсатгиси келади. Ахир, улар она юртни билиши керак-ку? «Она, пахта қандай очилади? Амударё каттами? Лойқаликда Ганг дарёсидан кейин иккинчи ўрида турар экан, шу ростми? Эпанинги уйига яқинми? Хива республикамиздаги қадимий шаҳарлардан бири экан, унда ёдгорликлар кўпми?». Бу саволларга амалий жавоб бергиси келади. Қани бир ҳафтагина Хоразмга борса, қиз ўртоқларининг болабақраси билан таништира... Улар билан лойқа сувда чўмилса... Гўдақларини эргаштириб Шовот каналини кечиб ўтса... Ахир уни «ёр-ёр» билан ташлаб кетишганига ўн беш йилдан ошди. Бу давр ичида ташвишларга кўмилиб, дўстлари билан кам учрашди.

Тошкентга ўн қиз келишганди. Тўққизи олий ўқув юр்தларини тугатиб элига қайтиб кетди. Фақатгина у қолди. Қизлар борлигида катта шаҳарда ёлғизлигини сезмаёди. Қизлар келишганида бағри тўлиб, яйраб кетарди. Тонг оқариб кетарди, суҳбатлари тугамасди. Ҳар бирининг дарду армонлари ҳар бирининг юрак-юрағига сингиб кетганди. Шу бўлса керак бирлик, ҳамжиҳатлик.

Дугоналари, мактабда ўқиган кезлари кўз ўнгидан ўтаверди. Ийғим-темирга чиқишганида Гавҳар ошпазлик қиларди. Тушлик кеч қолган кунлари темир косага алюмин қошиқни уриб қўшиқ куйлашарди.

Гавар. Гавар гўмма пишириб бар¹,
Гавар. Гавар шўрва солиб бар.

Ушанда улар 14—15 яшар йигит-қизлар эди. Ҳозир 30—40 ҳашарчининг биргалашиб терган пахтасини 3—4 ўқувчи териб қўярди. Кейинги пайтда одамлардан фидобилик, меҳр кўтарилаяпти.

Қизларни Тошкентдан кузатганида Римажоннинг юрагидан недир узилгандай бўлди. Кўзларидан дувиллаб ёшлар қўйилди. Қизлар ҳазиллашиб тўн кечасидаги қўшиғини бошлашди.

Пиглама қиз, йиглама,
Тошкент сеники ёр-ёр.
Остонаси шов-шувдан
Уйлар сеники ер-ёр.

Қани Тошкент уники бўлмаганида эди. У ҳам ҳамма дугоналари қатори ҳар қадамда одамлар билан садомлашишга тўғри келадиган шаҳарда яшаса... Бир курсдоши Урганчни кичкина кўрпага ўхшатганди: бошининг беркитсанг-оёғинг, оёғингни беркитсанг — бошинг очиқ қолади. Баъзилар ажабланган, ўша кичкинагина шаҳарга, республиканинг бир фонзгина ерини эгаллаб турган Хоразмга интилади. Эндиликда у янада хаёлга айланди, иложи йўқ, ишдан жавоб беришмайди. Ҳали дам оладиган даражада ишламадингиз, дейишади. Эртага янги кун бошланади, янги лавозимни қабул қилиб олади. Ҳар куни шу аҳвол: эрталаб болаларини, Раҳимни оқ ювиб, оқ тараб турли томонга жўнатади-да, яна ишга чопади. Хатто улар билан тузукроқ бирга ҳам бўла олмайди. Қани бола-чақасини олиб, таътилда бир ҳафтагина дала-даштга чиқиб кетса. Дойм оворагарчиликда яшайсан, умр ўтаётганини ҳам билмайсан. Энг асосий иш билан шуғулланаяпман деб ўйлайсан-у, асосийси ёнгинангдан ўтиб кетзверади. Сен бўлсанг бутун кучингни одамлар билан иноқ бўлиб яшашга сарфлай-

¹ Гавҳар — Гавар, гўмма — наракни, бар — бер; хоразмча.

сан. Болалигида кўрган тушини эслади. Анҳорда чиройли олпоқ қушлар сузиб юрганмиш... Уларга ҳавас билан тикилиб турса, қанот чиқариб гўзал қизларга айланишибди-да, кўкка парвоз этишибди. Римажон улар кетидан кўкка кўтарилибди. Инсон ҳам учини мумкин экан-да, учаяпман деб хурсанд бўлармиш.

Тушга унчалик ишонмасди. Ухлаганда нималар кирмайди, деб ўйларди. Бироқ йиллар ўтса-да, у хаёлдан чиқмади. Эндиликда болалигида кўрган бу тушини тақдирига қиёслайди. Узининг севимли жойларидан узоқда нурли кунларга, осмон янглиғ кенгликларга интилаётганига қиёслади.

Эри уйқусида нималариндир гўлдираб ён томонга ағдарилди. Унинг қотиб ухлашига ҳаваси келди.

Шу пайт эшик қўнғироғи жиринглади. Янгаси қишлоққа бориб Сафарни олиб келган экан:

— Ишимни ташлаб куни билан бу тухматчини издан юрибман, ишхонадаги йиғилишда маърузам ҳам бор эди, — деди у оғир хўрсиниб ва Сафарни туртди. — Мана бу бўҳтончининг гапини эшиттинг, келин.

— Мана узугингиз, янга. — Сафар чўнтагидан чиқариб узатди. Унинг раиғлари ўчиб кетган, бир аҳволда эди. Қилинчига яраша отасидан ҳам, булардан ҳам дакки эшитгани сезилиб турарди.

— Сен олганмидинг? — ажабланди Римажон.

— Ҳа, — тўнг жавоб қилди у.

— Аҳмоқ экансан-у.

— Қайтариб берганимга раҳмат денг, бермаслигим ҳам мумкин эди, — жавоб қилди бақачоноқдек кўзларини пирпиратиб.

— Шунчалик сурбетмисан? Ҳозирдан шундайсан, катта бўлсанг ким бўласан? — нафратланди Римажон ва эрига қараб давом этди. — Сиз уни бугуноқ ётоқхонага жойлаштиринг.

— Сизнинг асабларингиз жуда мустаҳкам экан, қўлларимга қаранг, доғлар янада кўпайибди, — деди овсини гапга қўшилиб.

— Янга, сизга ҳам айтадиган гапим бор. Уйингизнинг эшиги қайдан очилишини билмайман. Шундай бўлса-да, биринчи келганингизда Раҳимнинг бир қориндан талашиб тушган акасининг хотини-ку деб тан олдим, уйга қўйдим. Кўнглимни очдим. Ези билан хизматингизда турдим. Охири...

— Эшитдим, ота-бола кўл нарсангизни синдирибди, нима қиламиз энди? Узларингизни тентак акангизда, — деди Раҳимга қараб. — Маст бўлишган. Синган нарсаларни тўлайман.

— Янга, гап пулда ҳам, синган нарсалар ҳақида ҳам эмас. Шахсан ўзингизнинг укангизга айтиб, кетган фикрингиз иззат-нафсимни оғритди.

— Келинжон, қариндош-уруғлар орасида буңдай гаплар бўлаверади. Нормамат қайноғангиз билан ён қўшниямиз, биласиз. Урушамиз, талашамиз, яна яхши бўлиб кетаверамиз. Ўртада соқоли сўлкиллаган бобой бор-да, ахир.

— Менимча худди шунинг учун ҳам андишани биллиш керак.

— Уришиб-талашиб, араз-гина қилиб юрибмизми, демак, биз ҳаётмиз. Шунинг ўзи бахт! Яқинларгина бир-биридан гина қилади.

У ўзининг оқибатсизлигини чиройли гаплар билан ниқоблар, худди, ўзи директорлик қилаётган педсоветда гапираётгандек осойишта ва салмоқлаб сўзларди. Кейинги гапларни кўпроқ боядан бери тумшайиб ўтирган Раҳимга қарата айтилганди. Римажон унинг тезроқ уйдан чиқиб кетишини истаб қолди.

— Юрак интилмаса, меҳр-оқибат бўлмаса, борди-келдининг нима кераги бор? Бир-бировнинг асабига тегиш учунми?

Римажон гап тамом дегандек ўрнидан турди.

— Юринглар мен сизларни ҳозироқ кузатиб кўяман, — деди эри ҳам хотинини маъқуллаб.

— Қаттиққўллик қилдинг, ҳар ҳолда қариндош-урувининг бори яхши, — деди улар кетганидан кейин афеусланиб холаси.

— Ундай қариндошнинг боридан йўғи маъқул, — қатъий жавоб қилди Римажон. Сўнгра холасига ёш боладек суйкалди, эркаланди:

— Ҳамма сиздек меҳрибон ва раҳм-шафқатли эмасда, холажон. Қурт-қумурсқага ҳам озор етмасин дейсиз.

Холасининг юзидан ўпди-да, ичкарига кириб кетди. «Ҳаётнинг бешафқатлигига, тақдир ўйинига қаранг: шундай бағрикенг аёлнинг бахти йўқ-а», — ўйлади унга ачиниб.

Римажон дараза олдига борди. Тоинг оқариб келиётганди. Саҳарлаб йўлга чиққан эрига раҳми келди. Хо-

тицининг назарини сездими, у ҳам тепага қаради. Кўзларида меҳр учқунлади. Римажон бу дунёда аёл, бека, она, хуллас нисон бўлиб қолиш нақадар оғирлигини ўйларди.

Бугун мажлисда икки оқим ўртасида қийналди, чай-қаяди. У келажакда бундан ҳам оғир шаронгга, вазиятга тушишини сезиб турарди. Номатқул иш қилган одамни ҳозиргина овсиндан, қайнисидан юз ўғиргандек, остопадан ҳайдаб бўлмаса... Ҳали бу аёл ҳам уни тушунадими? Еки эламини олиш учун янги-янги бўҳтонлар ўйлаб топармикан? Ҳаёт яшаш — кураш экан аслида. Одамлар орасидаги шафқат, ҳарорат, муҳаббат, самимиятни осмон янглиғ кенгликка қиёс этгулик! Бироқ, ў ҳаммага ҳам nasib этавермаган, — фикрларди у.

ЕМОН ОДАМ

Совунни кўптириб, болаларнинг кийим-кечагини юва-япмаи. Ташқарида юракни сиқадиган ҳаво. Осмонни қора булут қоплаган. Момақалди роқ гумбурлаб, чақмоқ чақмоқда.

Бундай кунлар менга ҳаминша болалигимни эслатади. Собир зардобнинг дарғазаб ҳолатию, Юсуфбой отанинг вазмин овози...

Одамлар учун хотирот нақадар зарур бўлса, баъзан уни унутиш ҳам шу қадар яхши. Аммо бу воқеа хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолган эди. Ҳаёлларимни тўзгитиб телефон жиринглаб қолди.

— Узингмисан?

— Омонликми, Соражон?

Болалик дўстлар бир-биримизни овозимиздан таниб олдик.

— Уғилжоннинг отаси ҳалокатга учрабди. Енида «ана унақа» аёл ҳам бор экан. Гулжаҳон онаи охириги йўлга кетаётганида ҳам куйдирди-да. Кириб чиқамизми?

..Мен йўлга тушдим. Емғир қуя бошлади. Ухшашликни қаранг. Тўртиўз отилган кун ҳам худди шундай кун эди. Ҳамма нарсанинг ўз қонуи-қондаси бор. Ушанда ҳам табиат мен билан қўшилиб йиғлаган эди. Бугун эса табиат Она ер бағридан гўё нопок изларни ювиб ташлаётгандек туюлди менга. Аслида турмуш уни аллақачон ҳаётдан кўчириб ташлаши керак эди. Аммо Борлиқнинг бағрикенг экан... Бўлмасам, Гулжаҳон опага

шунчалик кенг фсъл берармиди. Улган одам ҳақида ёмон сўз айтмайман дейману, беихтиёр оиласига, одамларга берган азоблари хаёлимдан ўтаверади.

«Бахт-иқбол секинлик билан, бахтсизлик эса тез келади», — дерди бечора Гулжаҳон опа.

У бир умр ана шу бахтни кутиб, нимагадир ишониб яшади. Ана шундай ҳокисорларнинг борлиги учун ҳам бу дунёнинг бағрибутун бўлса керак.

Биз борганимизда Гулжаҳон опа сочларини ёйиб айтимчилик айтиб бўзларди. Назаримда у бир кун кулмаган умри, бахтсиз кунлари, қайтмас бўлган ёшлиги билан видолашаётган эди.

Тобут ердан кўтарилди. Унинг бир томонига куёви, иккинчи томонига қизи Уғилжон ёпишди.

— Қабристонга аёл киши бормайди. Уни олиб қолинглар, — дейишди одамлар.

— Қўйинглар, мени, қўйиб юборинг, — ҳиқиллаб йиғларди Уғилжон. «Бўйининг узилсин, Уғил. Елғиз бўлганингга яраша ўғил бўлиб туғилмадинг, суякчиқ бўлармидинг. Гўрга қўйилаётганимда тепамда турардинг», — марҳумнинг қарғишлари хаёлимга келди.

Уғилжонни олиб қолишди.

Баҳор эмасми, бирдан ҳаво ўзгариб, осмонни қоплаган булутлар шамол қанотида кетди-да, кўк бағрига чарқлаб қуёш чиқди.

Мен хотиралар оғушида уйга қайтдим...

* * *

Эртага байрам. Еттинчи ноябрь. Онам машинада кўйлак тикаяпти. Машинанинг гувиллаган товушнни кўшнимиз Собир зардоб тапкка ўхшатганди. Уйни ббшимизга кўтариб «уруш-уруш» ўйнаймиз.

Онам вақти-вақти билан бизни чақириб, кўйлакни кийдириб кўради. Мана, еттига кўйлак, олтига костюм — шим тайёр. Онам ҳам қирмизи кўйлагини кўлига олиб, қараб-қараб кўяди. Синглимнинг қувончи ҳам беҳад. Унинг кўйлаги тикиляпти. Бу менга алам қилади.

— Шовқинингиз ўлмасин, чақирсам ҳам эшитмай-сизлар, — дейди онам эшикни очиб.

Мен ҳам югуриб бораман.

— Меники қачон битадир?

— Тўполончисан, шовқин-сурон қилмаганингда би-
рипчи тижилар эди.

Шу пайт ён қўшнимизнинг деворидан ҳамишагидек
«садо» чиқди.

Гоҳ онам ўтирган хона, гоҳ биз ўйпаётган уй тўхтов-
сиз гурсиллар, худди элзила бўлаётгандек еру кўк
ларзага келарди.

Онам қўлидаги ишини қўйди, узоқ ўйланиб қолди.
Сўнгра аста ўридан қўзгалди.

Уйни ларзага келтириб девор ҳамон қаттиқ тақил-
ларди.

Онам болалар хонасини очиб дедилар: «Қани, қўзи-
чоқларим, ташқарида ўйнанглар. Кўйлак битганда ўзим
чақираман».

— Эндигина ўзимизга мактаб қуриб олгандик, —
дейди акам норози бўлиб.

— Эртага байрам. Энди кўйлагимни ҳам битказа
олмайсиз, — куюнаман мен.

— Бугун ухламасам ҳам кўйлагингни тикиб бераман.
Олдин овқатга ушлаб юборай, — онам укаларимни ки-
йинтираётиб тайинладилар. — Кўчада ўйнаётганларин-
гизда укаларингизни унутманглар.

Эшикдан чиқар эканмиз, Тўрткўз ҳам эргашиди. Отам
уни олиб келганларида кўзини ҳам очмаган, муштдек-
кина кучукча эди. У бизга тезда кўникди. Ҳамиша ёни-
мизда эди. Ҳатто чўмилишга ҳам бирга бориб, сузишни
ўрганиб олди. Биз чўмилсак чўмилар, қумга чўзилсак,
қумга чўзиларди. Тўпни сувнинг ўртасига отиб юборар-
дик, у дарҳол олиб чиқарди.

Бир кун катта болаларга эргашиб юз метр келадиган
кўлнинг нариги қирғоғига ўтадиган бўлдик. Бу би-
ринчи дадил ҳаракатим эди. Тўрткўз ҳам эргашиди. Кўл-
нинг ярмини сузиб ўтгандан кейин толиқдим.

— Ака, опа, чарчадим, — дейман уларга. Улар икки
қанотимга келишади. Тўрткўз ҳам бир шўнғиб қўлти-
ғимнинг тагидан чиқади.

Гоҳ акамнинг, гоҳ опамнинг елкасига қўлимни таш-
лаб, нариги қирғоққа ўтиб олдим.

— Сени деб болалардан орқада қолдим! — дейди
акам.

— Ана, қизлар аллақачон нариги қирғоқда, — дей-
ди, опам.

У ёқдан ҳар хил чиганоқ ва силлик тошлар териб

қайтдик. Уларни рўмолга тугиб, Тўрткўзининг бўйнига боғлаб қўйганман.

Бизнинг севган ўйинимиз — бештош.

Тизилишиб турган болаларга ака ва опалари чиғаноқ ва силлиқ тошлардан тарқатишади. Улар чуғурлашиб, яйрашиб, табиат инъомини талашишади.

Ҳар сафаргидек биргина Уғилжон чеккада мунгайиб, барчага ҳаваси келиб турарди.

Шунда онамнинг сўзларини эсладим: «Қизгинам-ей, Уғилжоннинг ялтироқ қўйлагига ҳавасинг келмасин. — У ёлғиз қиз. Қанча кийинтиришса арзийди. Оч эмассан, устинг йиртиқ эмас, кир-чир ҳам эмассан. Шунисига шукур қил».

— Уғилжон! — чақирдим уни Тўрткўзининг бўйнидан рўмолни очаётиб. — Хоҳлаганинча танлаб ол.

Уғилжон ўшанда жуда хурсанд бўлган эди.

Кўчага чиқаётсам, Тўрткўз ҳам эрганиди. Бошқа болаларнинг ҳам ити бор.

Биз итларнинг зийраклигини текшира бошладик. Рўмолимизни уч-тўртта ҳовли нарига ташлаб келардик ва ҳаммамиз ўз итимизга буйруқ берардик, у олиб келиши керак эди. Сора билан Каримнинг ити ўрнидан ҳам қўзғалмас, эринчоқлик билан керишиб қўйишарди. Менинг Тўрткўзим бўлса ҳидлаб-ҳидлаб топиб келарди. Болаларнинг унга ҳаваси келади. У ҳатто мени мактабгача кузатиб, папкамни тишида тишлаб кўтариб ҳам борарди.

Кўча бирпасда хушчақчақ шовқин-суронга тўлди. Янги қўйлак ташвиши ҳам тезда ёддан кўтарилди. Ўйинга фақат Уғилжон аралашмас, бир чеккада сўппайиб турарди.

Бир пайт Уғилжоннинг опаси чиқди-да, ялинган овозда деди: «Болаларим, сал нарига бориб ўйнанглар. Уғилжоннинг дадаси ухляпти».

Болалар авжига чиққан ўйиннинг бузилишига Уғилжон сабабчидек, унга ўқрайишади. У ҳам айбдордек ерга қарайди.

Бир пайт ўйинга қизиқиб, яна шу ерга келиб қолибмиз. Соражон ўзининг рўмолини Уғилжоннингкидан кейинги ҳовли ёнига қолдириб келди.

— Қани, Тўрткўз, олиб кел-чи. — команда бердим мен. У искаб-искаб чопиб кетди. Рўмолни топиб, Соражонга келтириб берди. Барчамиз хурсанд бўлиб чапак

чалдик. Мен уйдан чўнтагимга солиб чиққан бир нақ-
моқ қандин унга бердим.

Шу пайт Уғилжоннинг деразаси шарақлаб очилди-да,
Собир зардобнинг боши кўрипти.

— Уғил! Бўйнинг узилгур! Отам ухляпти десанг
ўласанми?.. Уғил бола туғилмадинг, суячиқ бўлади-
ган! Опанга ўхшамай ўл... мулойим супурги!

Сўнгра у бизга қараб сўкина кетди.

Уйинга қўшилмай мунгайиб турган қиз баттар
чўкди. Қип-қизарган юзларини гўё яширмоқчидек, бўй-
нини қисганча турарди.

Уғилжон билан бир синфда ўқирдим. У ўйинга кўп
қўшилвермас эди. Болалар қизни отаси учун ёмон кў-
ришар эди. Аслида у жуда ювош, мулойим.

— Отангнинг дастидан уйда ҳам, кўчада ҳам ўйнаб
бўлмайди, — деди акам уни жеркиб.

— Отаси буича баджаҳл! Тили заҳар, ёмон одам! —
деди Соражон.

Ёлғиз мен унга ачинаман. Уғилжонда нима айб? У
уйларига киришга зир титрайди, болаларга қўшилишга
ҳам уялади. Турган жойида шумшайиб, қотиб тура-
верди.

Уғилжоннинг отаси ишхонада навбатчи бўлган кун-
ларигина бизга ҳеч ким «ҳой» демайди. Кўчанинг у бо-
шидан бу бошига хоҳлаганимизча югурардик.

Кечаси қий-чувдан чўчиб уйғондим. Уғилжонлар
томонидан унинг йиғлаётгани, отасининг ҳақоратию,
опасининг ялпиган овози эшитилиб турарди.

Яна Собир зардоб маст бўлиб келибди. Ҳозир ён
қўшилларининг бари йиғилади. Отам ҳаминшагидек уни
қўлларидан тортиб, тинчлантиришга ҳаракат қилади.

Кўчамизнинг кексаси Юсуфбой ота насиҳатга ўтади:

— Бир таёқ ҳад бир таёқ бад дейдилар. Бечора Гул-
жаҳонни ўлдириб қўясиз-ку! Шайтонга ҳай беринг!
Қимдан камингиз бор? Сизнинг ҳовлигиздай ҳовли бу
атрофда йўқ. Ёнингизда гулдек хотинингиз, ойдек қи-
зиңгиз бор.

Гулжаҳон опа бир чеккага ўтиб, юм-юм йиғлайди.
Йиғлаган билан бирор нарса ўзгариб қолармиди? Нега
ҳақорат эшитиб тураверади? Урса индамайди? Девори-
мизди дукиллатадиган таёқни олиб бошига туширсан-ку,
унинг ҳам жони оғриганда таёқ ейиш қанақа бўлишини
биларди.

Эрталаб мактабга кетаётиб, даңғиллама дарвозадан

ичкарига киришга қўрқиб, Уғилжонни секингина чақирдим. Юзлари синиққан, кўзининг таги кўкарган Гулжаҳон опа чиқиб келди. У ҳамишагидек мунис.

Уғилжоннинг отаси тили заҳарлигидан «зардоб» лақабини олган эди. Унинг кулгашини, болаларни суйганини, ширин сўз айтганини ҳеч қачон эшитмаган эдик.

Онаси, аксинча ширин сўз. Ҳамиша «қўзичоқларим», деб эркалатади. Гоҳида конфет бериб сийлайди.

Ҳозир Гулжаҳон опага кечаги ўйлаган гапларимни айтгим келди. Лекин айтишга ботина олмадим.

Охирги тарих дарси тугади.

— Кимда савол бор? — сўрайди ўқитувчимиз.

Уғилжон қўл кўтаради.

«Агар у ҳозир гапирса, бугун биринчи марта оғиз очиши», — деб кўнглимдан ўтказдим.

— Ниманинг нимасини нима дейдилар? — Уғилжон секингина сўради. Хонада гур этган кулги кўтарилди.

Уғилжон қизариб кетди. Худди менинг устимдан кулишаётгандек, ерга қарадим. Ўқитувчимиз аълочи ўқувчисининг гоҳида кулгили ҳолатларга сабабчи бўлишига тушунолмай тикилади. Биргина уни мен англайман.

Мактабдан келаялмиз. Осмонни қора булут қоплаган. Ёмғир шивалаб турибди. Кўнглим хира. Негадир бугун Тўрткўз кутиб олишга чиқмади.

Кўчамизнинг муюлишига келганимизда момақалди-роқ гулдураб ёмғир қуйди.

Шу пайт «қарс» этиб милтиқ овози ва севимли Тўрткўзимнинг узоқ ангиллагани эшитилди. Мен уйга қараб чопдим. Кетимдан Уғилжон ҳам югурди.

Эшигимиз олдига етиб келганимизда, бир киши Тўрткўзни судраб машинага ташлаётган экан. Иккинчи киши қўлидаги қоғозларни кўрсатиб деди:

— Итингиз одамларнинг тинчини бузар экан. Машиа шикоят қоғозлари. Қолаверса, рўйхатдан ўтмаган барча итларни отиш тўғрисида буйруқ бор.

— Олдинги итни отиб кетганларингиздан кейин, буни рўйхатдан ўтказган эдик. Бўйнига белгиси тақилмаганди, холос, — деди онам қоғозларга қарамай.

— Ҳамма қўшиллар шу ерда. Қани айтишсин, кимнинг тинчини бузаётган экан? Болаларнинг яхши эрмаси эди, — деди жиғибийрони чиқиб Соражоннинг онаси.

— Бу Собир зардобнинг иши! Сиз ҳам ўзи ишлаётган заводдан ўғирлаб чиқиб, бутун маҳаллага ёғ, совун,

кулжара сотаётганини ёзиб беринг, — деди тўпланган хотинлардан бири.

— Худодан топсин, — деди онам.

Машина кетди. Тўрткўзнинг ҳувиллаб қолган уйчасига қараб турибман, гўё қалбим ҳам уйчадек ғариб ва мушфиқ. Менга қўшилиб гўё табиат ҳам янада қаттиқроқ йиғларди. Қулогим тагида Собир «зардоб»нинг овози шанғилларди: иккита итингни изини ўчирган эдим. У сизларга сабоқ бўлмабди. Буни ҳам йўқотиш қўлимдан келади».

— Юр, қизим, уйга кир. Ёмғирнинг қуйишини қара, шамоллаб қолсан. Кўп куюнаверма, отанг янада чиройлисидан топиб келади.

— Йўқ, ҳозир Уғилжоннинг отаси олдига бораман!

Ҳамиша ҳайқиб очадиган дарвозасидан шиддат билан кирдим. Айвонларидан то меҳмонхоналаригача тўшалган ипак гиламларни босиб ичкарига қараб юрдим. Уғилжон шошиб олдимга чиқди.

— Отанг қани?

— Ҳа, кичкина қаҳрамон, кел! — Яна нималарни бошлаб юрибсан? — масхараомуз кулиб, ичкаридан чиқиб келди Собир зардоб.

— Сиз... сиз ёмон одамсан! Сиз... сиз ялмоғизсиз! — дедим ғазабдан титраб.

— Итингни отиб кетишдими? О, жудаям катта бахтсизлик бўлиб-ку! — ҳамон тиржайрди. — Бундан кейин жигимга тагиш қандай бўлишини билиб иш тутасан.

— Отаси, қўйинг, ёш болага ўчакишманг, — деди Гулжаҳон опа ялингандай.

— Сен жим тур!

Уғилжон деворга юзини қўйиб, йиғлаб юборди.

— Ёмон одам! Ялмоғиз!.. — қўлларим ўзидан-ўзи мушт бўлиб тугилди. Евузлик билан биринчи бор тўқнашувим эди. Бутун вужудим титрарди. Кўчага отилиб чиқдим. Ёмғир ҳамон қуярди. Гўё Тўрткўз учун табиат ҳам менга қўшилиб йиғларди.

ҲАРОРАТ

Сапура понушта тайёрлаётгандаёқ ўзини лоҳас сездим, аммо эътибор қилмади. Эрини ишга, болаларини мактаб, боғчага кузатди-да, чақалогининг йўргакларини чағиб кўйди. Сўнгра исирик тутатиб осуда ухлаёт-

ган гўдаги атрофида уч-тўрт марта айлантирди, барча хонага бурқситиб чиқди. «Ишқилиб гриппим болаларга ўтмасин-да», ўйлади у. Оппоқ чойшабли каравотга чўзиларкан ҳолдан тойганлигини сизди: «Ҳали — замон врач ҳам келиб қолар».

У жуда кам касал бўлар, аммо иситмаси кўтарилиб, жуда оғир ўтар эди. Бу гал ҳам худди шундай бўлди.

У муздек теккан ёстиқдан ҳузур олди. Аммо бу тезда унутилди. Худди саратонда қолгандек ловиллаб ёна бошлади.

Сапура бетоқат бўлар, соат миллари имиллаётгандай эди.

Эшикда калит буралди. Эрининг ким биландир гапиришаётган товуши эшитилди.

— Меҳмон келди шекилли, — безовталанди у.

— Нима бўлди сенга онаси! Менга телефон қилганингда ҳам жавоб олиб келардим-ку! Шу аҳволда чақалоқ билан ёлғиз ётиш осонми?

— Бошим оғрияпти, — аламли тиришди хотини ва эрининг меҳрибон сўзларини эшитиб кўзларида ёш ҳалқалади.

Эр кароват ёнига тиззалаб ўтирди-да, хотинининг пешонасини ушлаб кўрди. Худди ўзи оғриётгандай унинг ҳам пешонаси тиришди.

— Ҳозир доктор келаяпти! Капалагим учиб кетди, онаси!

Врач Нормурод келтирган дори-дармонларни кўздан кечириб, зарурини ёзиб берди. Эри врач орқасидан эшикни бекитар экан, тезда қайтиб каравотнинг бир чеккасига ўтирди.

— Бугун тушлик тайёрлашга ҳолим келмади, — деди хотини узрли оҳангда.

Нормурод ўзининг катта кафтларини хотинининг оппоқ позик қўлларига қўйди:

— Ҳеч нарсадан безовталанма. Ҳаммаси жойида бўлади. Тухум қовураман. Нарғиза мактабдан келмадимми?

— Бугун мактабида учрашув бор экан. Ундан чиқиб укаларини боғчадан олиб қайтади.

Кўнғироқ жириглади.

— Мана, улар ҳам келишди, — эри эшикни очишга кетди. Сапура билан бирга ишлайдиган Норхол эшикда кўринди. Уларни дўст ҳисоблашар, аслида эса иккала-ди икки олам эдилар. Бири мулоҳазали, мулойим таби-

этлн бұлса, иккинчиси уйин-кулгнни яхши кўрадиган, шаддодроқ аёл эди. Норхол ўртогининг уйида бир-икки марта бўлган, лекин эрини, болаларини кўрмаган эди. Эшикни эркак киши очганида ажабланди.

— Сапура шу ерда турадимми? — баланд бўйли жуссадор эркакни кўздан кечираётиб сўради у.

— Шу ерда, шу ерда, — деди у уйга таклиф қилиб йўл бўшатар экан. — Бир оз тоби қочиб қолди.

— Вой, шунақами? Чақалоғи бор уйда касал бўлиши мумкин эмас! — У эпчиллик билан пальтосини ечиб Нормуродга берди. Ўзига жуда ярашган, гавдасини сиқиб турган сариқ кўйлагини уёғ-буёғини тўғрилаётиб деди: — мен ниҳонасиданман.

Норхолни кўриб Сапура ҳам қувонди, ҳам ажабланди. Ҳамиша ўз ташвиши ва ишларидаан ортмайдиган дугонаси йўқлаб келганлиги кимга ёқмайди дейсиз?

— Туғиш сенга бирам ярашибдики, очилиб-сочилиб кетибсан.

— Қайси шамол учирди! — сўнгра уни эрига таништирди: — Норхол Эргашева — ҳамкасабамиз.

— Саломлашмадик ҳам шекилли, — жавоб қилди Нормурод самимий.

— Ундай бўлса, салом! — Норхол момик кўлларини узатиб, тантановор оҳангда сайраб юборди: — Норхол Эргашевна! — ноз билан сўради. — Сизни расмий қаандай атасам бўлади?

— Нормурод Раҳмонович!

Бундан чиқди, адаш эканмиз. Демак, сизда ҳам... Бўйнимда нор бор экан. Уйдагилар Норхол, Норжон, Норбуви деб суйишар эди. Кўряписизки, ҳозир йўқ.

У ёқаси очиқ кўйлагидан чиройли кўришиб турган оппоқ бўйнини хиёл буриб кўрсатди. Нормурод унга беихтиёр кўз ташлади.

— Қаандай шамоллаб қолдим билолмайман, — деди мавзуни ўзгартириб тушкин оҳангда Сапура. Унинг юзлари лоладек қизариб борарди.

— Дугонажон-ей, жуда ўзгариб кетибсан. Одамдан одамнинг пайдо бўлиши ўзи бўлмайди. Бунинг устига шамоллаганингин... чакка суюқларинг мана мен деб қолибди.

Бундай совуқ гапдан беморнинг тани-бадани зирқираб, асабдан киприклари пирпиради. Норхол ўртоғига ёқмайдиган гап айтганини сезди-да, кўнглини олиш учун қувноқ оҳангда қўшди.

— Сен иродалисан! Чандир бўлиб кетгансан! Шунинг учун сенга касал бўлиш хавfli эмас. Менга қайин, — энди Нормуродга қараб табассум билан давом этди. — Тўлалигим — бахтсизлигим. Хомсемизларга касал келса, кетиши қийин.

Унинг сўзи ва овозидан семизлиги ҳақида куйинишидан кўра фахрланиш ҳисси кўпроқ эди. Ҳақиқатда, тўлалик уни хунук қилган эмасди. Аксинча, қоматига кўркамлик бахш этганди. Буни ўзи ҳам яхши биларди. Нормурод ҳазилни тушунди-да, шунга мос кулди. Сапурага бу ёқмади. Уртоғининг тезроқ кетишини истарди-ю, лекин ўзини босди.

— Утир, ўтир! — деди у ҳис-ҳаяжонини жиловлаб.

— Бекор ўтиришим яхши эмас. Яхшиси ишларингга ёрдамлашай. Ҳали — замон болаларинг ҳам келади. Эринг ҳам туз тотмагандир.

— Раҳмат. Кераги йўқ, — деди Нормурод. — Биз ўзимиз бир иложини топамиз.

— Йўқ-йўқ! Дўстимга шунда ёрдамим тегмаса, қачон тегди? — Қулинг ўргилсин палов пишираман, гуруч борми?

— Овора бўлмай кўя қол, Норхол! — қаршнлик қилди Сапура.

— Қизиқмисан, шундай кунда хизмат қилмасам, қачон хизмат қиламан?

— Қани, уй тўраси, хўжалигингизни кўрсатинг. У ҳазиллашиб Нормуроднинг қўлидан судради. Довдираган куйи у ҳам эргашди. Хотини бўлса, шошиб кўзини четга олди.

Норхол ўзининг нима қилаётганини ақл тарозиси билан ўлчамас, ҳиссиётларига қараб иш кўрарди. Улар тенгдош эдилар. Аммо Норхол ўзини Сапурадан ёшироқ ҳисоблар, дугонасининг болалари, эри борлигини биларди. Камгап, оғир табиатли Сапура оиласи ҳақида тўлиб тошиб гапирмасди. Шунинг учун ҳам Норхол дугонасининг турмушини зерикарли бир маромда ўтаётган кунлар деб биларди.

Ишхонада кўримсизгина бўлган бу аёл уйда тамом бошқача эди. Чиройли, ёш. Ҳамиша турмакляиб, тарапг тортилган, силлиқ сочлари елкаларида тўлқинланар, гуллар қўйиб тўқилган ич кўйлаги ҳуснига ҳусн қўшганди. Нозиклиги эса уни ёшартирган. Эри қувноқ, самимий, меҳрибон одам эди. Бу кичкина оилани дўсто-

на ва мустаҳкам бир устун кўтариб тургандай. Бу сўлим, табиий осойишталик Норхолни юрагини ўртаган ва ҳизиктирганди.

Нормурод Норхолга зарур нарсаларни кўрсатди-да, одатдагидек ошхона стулига ўтирди. Ердам бериш учун буйруқ кута бошлади. Норхол сабзи-пиёзни олар экан, шолғомга кўзи тушди.

— Шолғомни Сапура яхши кўради, кўп ишлатади, — деди Нормурод.

— Сиз-чи! — Норхол алоҳида эътибор билан сўради.

— Мен ҳам. Сапура бизни шолғомхўр қилиб қўйди.

— Бўлмаса, сизларга шолғомдан палов пишириб бераман, — деди қувнаб Норхол.

Сўнгра тусмоллаб нималариндир топгиси келди. Буфетда турли-туман кўкатлар, зираворлар, тузу чойлар чиройли идишларда қатор териб қўйилган эди.

— Мана бу паловга солинадиган зираворларнинг идиши бўлса керак. — У идишнинг қопқоғини очиб ҳидлади. — Худди ўзи! Мана бу эса овқатга ишлатиладиган ёриқ туз. Чунки идиши каттароқ.

Сапура негадир аёлларга хос сергаклик билан беихтиёр ошхонага қулоқ тутарди. Қия очик эшикдан гангур-гунгур овозлари эшитилар, Норхолнинг шўхчан товуши жараглаб кетгандек хавотирланишга ўхшаш туйғу қамрарди уни. Дугонаси эркаклар билан учрашганда мулоҳимлашиб қолар, сўзлари нозли янграб, юзларида мафтункор ифода барқ урарди. У ҳозир ана шу ноз-ишваларни Сапуранинг эрига қиляпти, қалбни тирнайдиган бу фикр унинг бир оғриғига ўн оғриқ қўшди. Боши баттар лўқиллаб бошлади.

Тапир-тупур, шод-хандон болалари эшикдан отилиб кирди.

— Онамиз касал! Шўхликни йиғиштиринг... — деди Нормурод.

— Дўхтирга кетдиларми, — шошиб сўради катта ўғил.

— Уйда, уйда, — фарзандларини тинчланттирди.

Қиз аллақачон онасининг олдида ўтириб, ёнаётган бошига қўлини қўйди. Ўғиллари ҳам онасининг олдида киришди-да, кўзлари жовдираб тикилишиб қолишди.

Ҳар бири онанинг дардини енгиллатиш учун нимадир қилгиси келарди. — Она, оёғингизни босиб қўяйми. — сўради кичиги.

Болаларининг меҳрибонлигидан кўнгли тўлиб кетган онаси кўз ёшларини артди.

— Бошим оғрияпти, ўғлим.

— Бўлмасам бошингизни босиб қўяйликми? — ҳамдардлик қилди иккинчиси.

— Оғизларингга иссиқ тегмагандир! Кийимларингизни ечиб жой-жойига қўйинглар-да, ошхонага ўтиб овқатланинглар. Учрашув бўлгандир, — сўради қиздан.

— Бўлди! — тезда руҳланди қизча, — орден таққан боболар келишди.

— Шеърни қандай ўқидинг?

— Вой, опа, кўрсангиз эди. Микрофонда овозим шундай жаранглаб чиқдики... Биласизми, иккинчи марта микрофонда шеър ўқишим, — қизалоқ ўз оламига кириб кетган, онанинг касалини ҳам унутган эди.

— Қани юра қол, Норхол онаингнинг овқати тайёр бўлди, — деб уни чақирди отаси.

— Ҳамма нарсани топа олдимми? — қизиқсинди хотини.

— Топди, — қўлини қувноқ силкитди эр. — У фарамдаш игнани ҳам топа олади. Жуда ғайратчан экан. Аллақачон дамга қўйди. Сенга лимон чой олиб келайми?

— Керак эмас. — Юзини тескари ўғирди у. — Ичгим келмаяпти. — Энди у ҳақиқий рашк қила бошлади. Аламди, аччиқ ўйларни қандай яширишни, қувишни ҳам билмасди. Эрининг овозидаги руҳланиш, завқ-шавқ унинг юрагини тирнади.

Бу қанақаси? Бирдан шундай бўлиши мумкинми? Бирдан эрининг жонланиши-ю, айбдорларча қилган табассуми... Демак, бўлиши мумкин. Оиласини ташлаб бошқа аёллар кетидан чопиши, уларга ҳам кулиб қараш, севиши, ўз хотинига эса шахсий бир мулкдек муомала қилиши мумкин. Шунда бирдан хаёлига Нина Павловнанинг гаплари келди. «Саккиз йилда тўрт фарзанд туғдинг. Сен одамсан, станок эмассан-ку, ажир ремонт қилса ишлаб кетаверадиган. Қолаверса, ҳадеб иккиқат бўлаверсанг, эрингга эмас, сенга эътибор керак. Эркак эса ҳаминша сендан эътибор талаб қилади». Шунда унинг гапларини дилга олмай, кулибгина «ўя қолганди. «Аёлнинг ҳам, оиланинг ҳам бахти боладарида», — деб ўйлаганди. Мана унинг айтганлари тўғри келди. Ноз-ишвага бирпасда эси оғди — қолди.

Унинг бутун вужуди қулоққа айлангандай, ошхонадан келаётган ҳар бир сасни, оҳангни илғашга ҳаракат қилар, аммо аниқ ҳеч нима эшитилмасди.

У яна ўй гирдобида қолди. Балки, бутун кучини, ёшлигини, қувончини бахшида этган, биргаликда ўтказган ўн йиллик онлавий турмуш Нормурод учун шунчакидир? Балки, у дили дилига тўғри келгани учун эмас, саранжом-саришта уй бекаси, ғамхўр хотин, меҳрибон она бўлиши мумкинлигини ўйлагандир? Фақат Сапурагагина ягона мақсад учун бирлашган мустаҳкам, муқаддас оила бордек туюлгандир?..

Бу фикр яна шунинг учун даҳшатли эдики, оиласига бахш этилган бутун умри, муҳаббати, эзгу хаёллари тортилаётган мана шу битта чизиқ билан йўққа чиқаётганга ўхшарди.

— Шундай экан, — иситмаси чиқиб ўйлар эди у, — ҳеч кимга керак бўлмаган бағри кенгликни хоҳламаймак. Уни бирга яшашга мажбур қилмайман, йўлига ғов бўлмайман. Истаганча бировларга кулсин, истаганча севсин, ғамхўрлик қилсин, кўнгли тусаган билан яшасин! Ҳозироқ шу гапни айтаман, ҳозироқ.

Шу дақиқада бир марта жаранглаб бир умр дилларда қора доғ қолдирадиган ва аста-секин оилани емирадиган даҳшатли сўзларни айтиб бақиринишга тайёр эди. Уларни ажратиш учун қатъий, қаттиқ қичқиргандек туюлди. Аслида эса заиф товуш чиқди.

Норхол бу пайтда салат тайёрлаб, шкафдан бир хил гуллий тарелкаларни олиб, дастурхонни чиройли безашга ҳаракат қиларди. У ўзини шу кичкинагина озода ошхонанинг бекасидек, ҳамма ялтироқ жарангдор идиш-товоқларнинг ва энг асосийси, шу ёнида ўтирган овқатланиши керак бўлган жажжи қора кўзларнинг ва қизийқиш билан кузатиб ўтирган савлатли шу эркакнинг хўжайинидек ҳис этарди.

У билган, унга таниш бўлган эркакларнинг ҳаммаси одадда хотинидан шикоят қилишни яхши кўрарди. Норхол улар ёрдамида онлага бир кишандек қарашга ўрганган, очиқ айтганда, эрсизлигига шу пайтгача ачичмаган эди. Бу ерда эса... Бошқачароқ экан. Оила Сапурага халақит қилиши нари турсин, балки, қувонч, ҳарорат бағишларди. Бир сўз билан айтганда, улар оилали бўлиш учун бирлашган эмасдилар. Бу ердаги муҳаббатни, ўзаро ҳурматни Норхол юракдан ҳис этди. Бирдан ғарази келиб кетди.

У озгина бўлса-да, бу хонадонда ўзини зарурдек ҳис қилгиси келар эди.

Норхол Наргизанинг қаршисига ўтирди-да, елкаларини сийпаб, сўради:

— Бугун нималарни ўтдингизлар?

— Қайсисида, — аниқроқ ва секин сўради Наргиза. У қизнинг нечанчи сифда ўқишини ва қандай дарслари борлигини билмасди. У маънос тортиди.

— Биринчи дарсда, — деди у.

— Биринчи дарс география бўлди.

Қизча бугунги ўтганларини дона-дона тушунтири бошлади. Аммо Норхол диққат билан тингламади. Болалардан бирига сумкасини олдиртириб, Нормуроднинг йўқлигидан фойдаланиб, пардоз-андозини бошлади.

Унга мўлтираб ўтирган кичкинаси сўради:

— Норхол опа, менинг ҳам лабимни бўянг.

— Сенга мумкин эмас, қиз бола бўлиб қоласан!

— Сиз шунақа қилиб қиз бола бўлиб қолганмисиз, — ажабланди у.

— Шунақа, — боланинг соддалигидан хохолаб кулди Норхол.

— Елғон! Нима учун бўяшингизни биламан, — вазмин оҳангда иккинчиси бижиллади.

— Хўш, нима учун? — сўради у.

— Йигитларга чиройли кўриниш учун.

— Вой, шайтонлар-ей, — дея олди фақат бунақадодил гапини кутмаган Норхол. Хонага Нормурод кирди.

— Сиз қайси йили туғилгансиз? — сўради Норхол алоҳида эҳтиром билан.

— Биз Сапура иккаламиз элик биринчи йилмиз, — жон-дил билан жавоб қайтарди ва ташвишли кўшиб қўйди. — Бир пиёла қайноқ, малинали чой тутсакмикан?

Норхол тарақ-туруқ қилиб ўрнидан турди-да, курсини кескин суриб, газ плита олдига келди.

— У дорини ичса, кўнгли беҳузур бўлади. Чой билан дори яхши кетади, — куйиниб давом этди Нормурод.

Сапуранинг овозини эшитиб, эри хонага кириб келганда дувёдаги барча даҳшатли сўзларни айтишга тайёр эди. Аммо юраги бетламади. Кўзи-кўзига тушганда ўзандаги бутун аламли, аччиқ сўзларни бақириб бир дақиқа бўлса ҳам қасоскор кўнглини қондиришга кучи етмади...

Буни Норхол ҳам сизди.

— Жоним, — деди у аста юрагига қарши бориб, — ошхонанинг эшигини маҳкамроқ бекитинг. Уйқу босиб кетяпти...

Нормурод эшикни бекитиб йўлакка чиққанида, Норхол кийинган, даҳлизда шай турарди.

— Қаёққа, — ажабланди у, — палов-чи?

— Палов пишди, енглар, — қуруққина жавоб берди Норхол Нормуродга қарамасдан.

— Дугонангиз билан хайрлашсангиз бўларди.

— Шарт эмас, бир умрга ажралишаётганимиз йўқ-ку! — унинг овозида зарда бор эди. — Ухлаётган одамни уйготманг.

— Грипп унда ҳамиша оғирроқ ўтади. — самимий гапирди яна Нормурод.

— Тузаллади, — энди унинг овози дағаллашди: — ўзингизга эҳтиёт бўлинг, яна ачинишдан ётиб қолманг.

— Менга жин урмайди, — деди Нормурод қўлларини ёйиб, — ҳали бошим ёстиққа теккан эмас!

Норхол лабини тишлаб Нормуродга узоқ тикилиб қолди Хотинидан бошқа аёлини кўрмайдиган эркакин у энди учратаётган эди. Ногоҳ кескин бурилди-да, чиқиб кетди.

Сапура Норхолнинг эшикни қаттиқ ёпиб кетганини эшитди... Хотинини уйготмайин деб Нормурод ошхонага ўтди.

— Ҳозир паловхонтўрани очаман. Ҳидини зўрлигини! Қорнимиз очди-а?

Бир печа дақиқа ҳеч нима эшитилмади.

— Қандай? — сўради отаси.

— Емонмас, — завқ-шавқсиз деди қизи.

— Фақат шолғомни ёқмади, ота, — деди кичик ўғли.

— Сен ҳам мендек бир чеккага қўй, — маслаҳат берди отаси.

— Мен ҳам емасам майлими? Яхши пишмабди, — деди иккинчи ўғли.

— Ёқмаса емагини.

Улар овқатларини еб бўлишди. Нарғизани укалари билан ўз хонасига киритиб юборди. Сўнг фартук тутиб, ота идиш-томоқларни ювишга тушди.

— Ота, — кичик ўғли кўйлагини осилтириб ошхонага чиқди, — ухлагим келяпти, — орқамни қашинг!

— Идишларни ювиш керак-да! Сен ётиб тур, ҳозир бораман.

— Битта ўзингиз з-ерки-и-б қоласиз! Мен кутиб турай, — деди ўғилча эркаланиб.

— Бу овозларни эшитиб ётган Сапура енгил тортгандек бўлди. Кўнгил заҳматлари унутилди, сезилар-

сезилмас титради. Ёнгил тин олиб, уйқуга кетди. Аммо қандайдир тушлар кўриб, кўзини очди.

Тунги чироқнинг ғира-шира ёруғида, чақалоқнинг кийимларига дазмол босаётган эрига кўзи тушди. У қоматига ярашган спорт кийимида эди. Туғилган кунда Сапура совға қилган. «Сен танлаган нарсаларингни кийишни яхши кўраман менга жуда ярашади» дерди мийнатдорчилик билан эр. Сапуранинг юрагини ажиб бир майинлик, меҳр-муҳаббат қамраб олди.

У ҳам хотинининг кўз қарашларини сезгандай қайрилиб қаради. Табассум билан каровот чеккасига ўтирди-да, эркалаб сўради:

— Тузук бўлиб қолдингми?

— Тузук, — чуқур нафас олди Сапура, — фақат ёмонроқ ухладим, босинқирадим шекилли.

— Иситманг баланд-да! Сени иситманг қийнади.

Жажжигина ёғоч каравотчадаги янги меҳмон тамшаниб уйғониб қолди. Сапура ўрнидан турмоқчи эди, эри қўймади.

— Сен уринма! Ҳозир ўзим ёнингга оламан.

У чақалоқнинг таглигини алмаштирди-да, авайлаб оёғасининг олдига ётқизди.

Миттининг кўзлари юмуқ, аммо оғзини худди полапондек очиб, мамма излар эди. Иккаласи ҳам баравар кулиб юборишди. Уйга гўдак ҳиди, тагин аллақандай оромбахш ва осуда бир ҳаво ёйилди.

САБР КОСАСИНИНГ ЧЕГАЛАРИ

Қисса

Эри командировкадан қайтди. Ун кундан буён зориқиб кутаётган Қумри ўзини унинг қучоғига отди. У эрининг пинжига кириб юмшоқ қўллари билан бўйнидан эркалаб кучар, ёноқлари қизариб қоп-қора нозли кўзлари чакнар эди. Эри эса бақувват қўллари билан унинг сочларини силарди. Қумри эрига минглаб меҳр тўла илтифот сўзлар айтишга тайёр эди-ю, бироқ шу пайт телефон жириглаб қолди. Йигит ҳар қанча илтифотли бўлишига қарамай, ўзининг ўта кетган даражада кибрли эканлигини яширмасди. Оёғини чалиштириб бемалол гапирди, хотини бетоқатлик билан кутиб, кузатиб турарди. Эгинда кул ранг костюм, ёқаси қотирилган оппоқ кўйлак. Унинг оқиш юзига бу кийим жуда ярашган эди.

Қумри уни ҳар сафаргидек янги кўйлақда эканлигини ҳозир сезди. «Улфатлардан ажраб бўлмайди, ҳозир келаман», — деди-да, эри чиқди кетди. Қумрининг назарида дақиқалар имилларди. Вақт тунги бирга яқинлашди, бироқ ёстиқдошидан дарак йўқ. Келинчак юмшоқ ўринда соғинч оташида ётади. Эрини орзиқиб кутади. Вужуди ёнади. Жунбушга келган ҳиссиётлардан кўзига уйқу келмайди. У ёқдан бу ёққа ағдарилади. Оғиб кетган кўрпа-тўшакни тез-тез тўғрилаб қўяди. Кутакута кўзи бироз илинган экан, кимдир белидан маҳкам қучгандек, оташ бўлиб ёнаётган лабига лабини босгандек бўлди. У эрим келибди-да, деб хурсанд бўлиб ёнига ағдирилди-да уйғониб кетди. Ени бўм-бўш эди. Бадани ўт, оташ бўлиб ёнарди. Ҳарорати кўтарилганди. У ёстиқдошини орзиқиб кўзи илинганида соғинчли ҳислари тушига энганини сезди. У ҳатто ўз тушдан ҳам уялди. Ўрнидан туриб муздек сувда ювинди. Қўлига конспектларини олди. Бироқ унга қарагиси келмади. Уйқусида кўрганлари хаёлидан кетмади. Оташнинг бўгани, белидан зирқиратиб қучганини худди ўнгидагидек ҳис этганига ажабланарди. Нозик туйғуларининг тушларига эниши биричи марта эмас. Кейинги пайтда эрининг қаттиқ қучишлари, оташли ўпишлари тушларига тез-тез кирадиган бўлиб қолди. Сўнгра уйқудаги эҳтиросли чулғанишларидан уялиб, муздек сувга ювиниш одатга айланди. Эри ўн кундан буён уйда йўқ эди. Тинч ухларди. У келдию соғинч ҳисларини тўзғитиб юборди. Гўё димоғига чиройли, анбар гулни ҳидлатишди-ю олиб қўйишди. Чиройи кўзида, ҳиди димоғида қолди.

Имонжоннинг сафарга кетишдан олдинги ҳолатини эслади. Арзимаган нарсага аразлади-да бир ҳафта йўламади. Хотинининг эркаланишларига эътибор бермади. Кетадиган кунни уйга меҳмон тўлди. Бугун эса улфатлари чақирди. Хотинининг зориқишлари билан унинг иши йўқ. Нега шундай? Уни ҳар хил фикрлар чулғаб олди. Эрини қайси бир гўзалнинг қучоғида кўрди, гўё бутун эҳтиросини, ёшлик оташини унга бағишляпти. Ўзига эса қуп-қуруқ вужуди келаяпти. Турмуш қурибдики, ҳаётини ана шундай потини: эрини гоҳ ойлаб кўрмайди, гоҳ ўн кунлаб... У арзимаган нарсага аразлаб, гоҳ тескари қараб ётса, гоҳ командировкага кетиб қолади. Майн бугун келинчак орзиқиб кутган дақиқа ҳам келди. Бироқ яна ёнма-ён қўйилган ёстиқда ёлғиз тўлғаммоқда. Укинчлик армон, ушалмаган орзу, тарқалмаган

хумор унинг қалбини тирнаб изтиробга солар. Бутун вужудини титратарди. У урнидан турди, деразани очди. Кўкрагига баҳор шабадаси урилди. На ой-ю юлдуз чиқмаган бугунги зимзиё тун қўйнига тикилиб туриб қолди. Унинг қоп-қора ва майин сочлари қўнғироқ-қўнғироқ бўлиб, оппоқ бўйнига тушиб турарди. Майда гулли оқ суридан тикилган ич кийими устидан ташлаб олган халати елкасидан сирғалиб тушиб кетди. У қайтадан кийиб олди. Қарашлари ўйчан ва жиддий бўлса ҳам, умуман қиёфасидан меҳрибонлиги ва самимийлиги сезилиб турарди. Юзлари ойдек, ранги тинч сутдек эди.

Жимжитлик. Шаҳар осула уйқула. Ҳатто қушлар ҳам ором олмақда. Дераза тагига қатор экилган теракларининг шовуллашигина эшитиларди. Қумрига мағрур тераклар ёқарди. Енгил шабадада барглариининг нафис шитирлаши қалбига ором берарди. У онасидан эшитган афсонани бот-бот эсларди. Ва ўз кунига шукроналар айтарди.

Қадим замонда бир бой бўлган экан. У гўзал ва ақлли хотинининг жамолига боқиб тўймас, еру кўкка ишонмас, хотини ҳам шу ҳиссиётга тўла бўлиб кунутунлари бири-биридан хуш ўтар экан. Улар бир-бирини севар, иноқ яшашар, тунлар қандай тонгга улашганини билишмас экан. Бироқ қодир худо бу оилага қаторасига қиз ато этибди-ю, ўғил бермабди. Бой қайта уйланишга қарор қилибди. Тўй кечасида хотин уйда ўтиролмабди. Даллага чиқиб кетибди. Алам ва изтиробларга чидай олмасдан теракка суяниб дарду-фирокнин сўйлабди. Хўрликдан теракни кучоқлаб, унсиз йиғлабди, худодан ўғил талабди. Аёл баданининг аламли титроғи теракка кўчибди. Шу-шу у титраб аёл дард-у аламларини куйлар экан...

Қумри деразани очиб қўйиб барглариининг шитирлашига, шивирлашига узоқ қулоқ солиб ётди.

Алламаҳалда сокин тун қўйнида ёлғиз кишининг қадам товуши эшитилди. Қумрининг кўзлари табассум билан порлади. Умид билан югуриб чиқди. Эри зўрға оёғида турар, кайфи баланд эди. У маъносиз кўзларини сўзиб, қалли қошларини чимирганча тикилиб турарди. Хотини уни суяб жойига ётқизди. У кийимларини ҳам ечмасдан ўзини иссиқ ўршига ташлади. Бир пайда хонани хуррак овозю аччиқ ароқ ҳиди тўтиб кетди. Қумрининг томоғига нимадир тикилди. Ҳиқиллаб йиғлай бошлади. Сўнгра авжига чиққан товушини қўйиб

қўшиқлар эшитиб қолишидан уялиб, ваннага кирди. Соғинч, меҳр-муҳаббат, алам ва нафрат туйғулари бир-бири билан олишиб, қоришиб тўйиб-тўйиб йиғлади. Тўйдан бурунги ўтди кўзларни, ширии сўзларни, рўмолинн отиб қочиб, димоғига босиб ёниб ўқиган шеърларини хотирлади. Гул кўтариб йўллариди зориқиб кутишларини, тўй кечасидаги сирли оқшомни, ширии суҳбатларни бир-бир кўз олдидан ўтказди. Қалби ажиб зориқиб билан энтикди. Ёнида эса ароқ ҳидини аңқитиб эри ҳамон хуррак отарди. «Қачон ўзгарди? Қайси дақиқада? Қандай хатога йўл қўйдим-у, уни ўзгарганини сезмай қолдим? Қачонгача шундай яшаш мумкин? Изтироб билан ўз-ўзидан сўрарди келинчак.

Муҳаббат, оташ ва нафрат вужудини чулғаб тонг оқариб келди. Қумрининг кўзи илнимиди. Эрталаб боши оғриб, кўзининг таги кўкариб, юзлари салқиб ёстиқдан бош кўтарди. Сутга чиқди. Эшик шарқ этиб ёпилганда, эри уйғониб кетди. Қумрини аразлаб кетди, деб ўйлаб эшик олдиди кутиб олди. Кўришиши гуноҳкор, кўзлари маюс, сочлари паҳмәйган. Ҳатто ҳар қандай вазиятда ҳам авайлаб пайпаслаб киядиган костюми ёним бўлиб кетганди. Оғзидан ароқ ҳиди аңқиб турарди. Эри ҳам оғир тин олиб, сутни қўлидан олди: «Ул-фатлар ҳам жонга тегди. Бормасанг, дўстдан, тенгдошларингдан ажраласан, борсанг бу ҳол», — деди тилёғ-лазмалик билан. Сўнгра унинг осойишталигини кўриб қачон келгани-ю, ким келтирганини суриштира бошлади. Унинг саволларига хотини жавоб қайтарар экан, юраги тундаги соғинч ва изтиробларни очиб ташлашга ундирди. Бироқ ҳар сафаргидек тилига чиқариб айтолмади. Қачонгача ўз эрингдан оташларингни, муздек тўшакда ёлғиз чўлғанишларингни яширасан? Сен тирик жонсан. Ҳаёт сенга бир марта берилган, айт, эрингку, айт, ундарди юраги. Тортинчоқликнинг, истиҳола-нинг уясига ўт тушсин, деди ичидан. Йўқ, айтолмади. Фарзандли ҳам бўлибдики, ҳамон эридан уялади. Оташларини, ёнишларини, тунлари тўлганишларини ёлғиз уни қўмсандан, унга интиклигидан эканлигини айтолмайди. Ичидан аламли изтироб келди: «Бир пайт ёнган оташли кўзларда сенинг аксинг эмас, бошқанинг жолу-си бўлса жавобингни берсин, ортиқча қийнамасин». Эндигини йиғирма баҳорини қаршилаб турган келинчак сов қлиқнинг илдизини тушунолмади қийналади. Тушлари уйғониб эрининг юзига боқадди, уйқусида кимнинг-

дир номини айтар деб қулоқ тутди. У қаттиқ ва осойишта ухлайди. Келинчак ҳақиқатни билишни истайди. Аммо уни қандай аниқлаш мумкин?

Эрининг совуққонлигини бир куни англагандек бўлди. Ана шу туйғудан унинг фсъл-атворини ташкил этган ички дунёси даҳшатли ларзага келди. Эр-хотин телевизор кўришарди. Кимдир телефон қилди. Узоқ гапиришди. Сўнгра қайтиб ўтирмади. Хонага бир-икки марта кирди. Нимадир демоқчи бўлди, айтолмади. Ундаги ўзгариш ва бетоқатликни Қумри аёлларга хос сергаклик, ички туйғу билан илғаб олди.

— Ким билан гаплашдингиз — синчковлик билан сўради келинчак.

— Ориф, — деди-да бошини қашиб бироз жим турди-да, сўнгра давом этди. — Қумри, мен новвойхонага бориб келаман.

Уларнинг ёнгинасида тушги новвойхона ишларди. Меҳмон келиб қолган кезларда бир-икки марта пон олиб келишган эди.

— Уйда пон бор-ку, — ажабланаётганлигини яширмасдан сўради келинчак.

— Тушги репортаж олмоқчиман, — жавоб қилди у.

Эри гоҳ-гоҳида газетага мақолалар ёзиб турарди. Қумри унинг хоҳишига қаршилик қилмади. Қайтадан жойига ўтирди, диққат билан кино кўраётгандек бўлиб, унинг ҳар бир ҳаракатини кузата бошлади. Чунки у тилга олган одамнинг уйда телефон йўқ эди. Эри шошиб-пишиб кийинди, ички кийимларигача алмаштирди. Сўнгра телефон олдига борди. Бу ҳаракатлар келинчакнинг шубҳасини оширди. У аста ўрнидан турди-да эшикка яқинлашди. Бутун вужуди қулоққа айланди.

— Палончинини чақириб беринг, — деган сўзларни эшитди. Аммо кимнинг номини айтганини аниқ уқолмади.

Бироз кутди.

— Сизми? — деди эркаловчи оҳангда эри.

Келинчакнинг ичида нимадир узилгандай бўлди. Бир пайтлар уни ҳам худди шундай эркаларди.

— Кўришамизми? — деди шекилли у томон.

— Кўришамиз, ҳозир бораман, жоним, — ниҳоятда шивирлаб мулоим жавоб қилди. Сўнгра додираб трубкани кўйди. Чунки, йўлакда хотини турарди.

— Кимга телефон қилдингиз?

— Орифга.

— Яна Бердисвгами? Ҳозиргина гапиришган эдингиз-ку?

— Қани, телефонини беришг-чи?

Қумри эри тилга олган йигитнинг Калинин районида туришини эшитганди. У ерда шаҳар телефони йўқлигини ҳам биларди. Шундай бўлса-да атайлаб телефон қилди. Ҳеч ким кўтармади.

— Юз марта телефон қилсам ҳам ололмайман. Ахир унинг уйида телефон йўқ. Бу қандай номер фақат сиз биласиз, — қолаверса, алдаб нима қиласиз, барини эшитдим, — деди соқинлик билан хотини.

Эри довдираб қолди. Анчагача жим турди. Сўнгра жазаваси тутгандек, тиззаларини букиб икки қўли билан шаппатилаб бақириб гапиришга тушди.

— Уйнашим бор, етарлими? Барига ўзинг айбдор. Кеч келсам суриштирмайсан, айтганимга ишониб қўя қоласан.

Эшитганлари оғирлик қилиб хотини тошдек қотиб турарди. Ниҳоят вужуди титраб, оёғи қалтираб стулга чўкди. У на йиғлашни биларди, на жанжални, худди фалаж бўлиб қолгандек эди. Негадир ялт этиб терак афсонаси хаёлига келди. Ҳозир унинг даҳшатини ўз ҳаётида, туйғулариди чуқур ҳис этди. «Бой қайта уйланган экан, бу турмуш тақозоси: ўғил тилаган. Бизда-чи? Уғил-қиз бўлса» изтироб билан хаёлдан ўтказди. Унга ҳозир йиғлаган маъқул эди. Алам ва изтиробларини ўтказиб юборади. Эри ҳам шуни кутарди. Унинг ана шундай қотиб ўтиришида томирлари чирт узилиб, миясига қон қуйилиши ҳеч гап эмасди.

Эри тўйдан кейинги кунлардагидек келинчак севган куйини қўйди. Хотинининг оёғи тағига ўтирди, ялинишга тушди.

— Менинг ўлигимга шу болалар ва сен эгалик қилишингни хоҳлайман. Фақат сизларгина эгалик қила оласизлар, — сўнгра нимадир демоқчи бўлди, бироқ айтмади. Хотинини оёғидан тортиб сочининг учигача эҳтирос билан ўпа бошлади. Қумри кўпдан буён ана шу оташни кутарди. Бироқ энди керак эмасди. Упич ва эркалашлари хотинига таъсир этмади. У эрини силтаб ташлади-да, зарб билан курсини итариб юбориб ўрнидан туриб кетди. Қумри хонадан чиқиб кетмоқчи бўлганди, эри йўлини тўсиб ингичка овозда чинқирди: «Раҳм-шафқат борми сенда?! Кетаман, 25 йилга ариза бериб Армияга кетаман». Бу чинқиринида қандайдир

даҳшат сезилиб турарди. Қумри чекинди. У орқасига қайтиб курсининг бир четига омонатгина ўтирди. Эри кўзлаган мақсадига етганини Қумрининг ғазаб ўтини ўчиролганини сездн. У галимат дақиқаларни бой бермай, апил-тапил берилиб, айни вақтда ҳансираганча ҳазин ва шикаста гапирди кетди. У ўзини оқлар, Қумрисиз яшолмаслиги ҳақида лоф урарди. Қумрининг жим турганини кўриб, ҳужум энг яхши ҳимоя деганларидек ҳужумга ўтди.

— Сени қилиқларингни ва ўзимнинг азобларимни ёзиб қўйганман. Маана, эшит.

Эри магнитофонга янги лента қўйди. Бу Қумри тунги изтиробларини айтишга чоғланган, муносабатларини аниқлаб олишга ҳаракат қилган дақиқа эди. Унда Қумри дилидагини тилига чиқаролмасдан, қимтинар, эри бўлса сўзларини эшитишни ҳам хоҳламасди. У тушуниш нари турсин аксинча баланддан келди. Ўзини ҳақоратланган ҳисоблади. «Шу қилганингга энди юраманда» деди-да бақирди, уришди, чиқди кетди. Ҳақиқатда ўшанда бир ой уйга келмади. Наҳотки ўшанда жанжални истаган бўлса? Сабр касасини тўлдирди. Муносабатларни аниқлаб олмоқчи эди, холос. Эри бўлса хотинининг тўғри сўзини тескари олди. Қумрини «эркакмас экансиз-у», деган сўзни айтишгача, олиб келди. «Демак, у шу суҳбатни кутган, атайлаб асабларини ўйпаган. Уришиб-бақириб турган пайтида магнитофонни қўйишга ҳам вақт топган. Ўшандаги кўнгилсиз суҳбатни онгли равишда бошқариб турган». Алам билан фикрлади келинчак. Ўша пайтдаги ўзининг ҳолатини эслади. У уят, номус, меҳр-муҳаббатга қоришиб эри ўзини потўғри тушунганига ачинган эди. Ҳатто оғзидан чиқиб кетган «эркак эмас экансиз-у» деган сўзга ҳам афсусланган эди. Ахир бу тарзда айтмоқчи эмасди. «Сен тўймак аёл экансан-у» дегандан кейин бу сўз бехитиёр тилига чиққан эди. У бошини қўллари билан чангаллаганча ўйлар эди: «Қандай қабихлик, қандай разиллик!».

Эр яна хотини севган куйни қўйди. Ялиниб ёлвориб коньяк ичишга ундади. Сўнгра Қумрининг оёғи тагига чўккалаб ўтириб эҳтирос билан ўпа бошлади. Бироқ бу хатти-ҳаракатлар Қумрининг дилини эритолмади. Унинг гапларини эшитишга Қумрида тоқат қолмади. Эрини итарди-да эшик томон юрди.

— Сен билан ишхонангизда гаплашаман. — деди дард билан хотини. Эр хотини орқасидан қараб турди-

да, кейин ўзини тутқаноғи тутган одамга солиб бошини полга урганича хириллаб қалтирай бошлади. Келинчак кўрқиб кетди. Шошиб қолди. Юрагидаги муз сал юмшагандек бўлди. Бироқ бу муҳаббатдан уйғонган раҳмшафқат эмас, балки одамийликдан туғилган раҳмдиллик эди. Шу маҳал ўғли йиғлаб қўл-оёғини боғлаб берди. У полда абгор ҳолда анчагача ётди. Қумри эрининг бу қилиғи макр эканлигини сезди, уйдан чиқмади. У агар эрининг кўзларига диққат билан тикилганида, унда ғолибона илжайиш йилтирлаганини сезарди... Мен ҳеч қачон келинмасдан, кўндирмасдан, сендан зўр чиқмасдан қолган эмасман» деган сўзларни уқарди. Бироқ келинчак ўз изтироблари билан банд эди. У ҳис-туйғуларини ва фикр ўйларини тутиб, жамлаб олишга уринарди-ю, бироқ улар бир-бирига энд бўлганидан тутқич бермасди. Қалбида икки тўлқин олишаётганидан, ўзини қатъиятсизликка чиқариб, ўз-ўзидан нафратланар эди. «Мусича беозор қуш. Иссиқ-у совуққа чндайди. Уясини ташлаб кетмайди. Сен ҳам шунга ўхшайсан. Эринг яхши гапирса бас, унга ишонасан қўясан. Йўқ, ёмонликни унутишни истайман, холос. Балки бу яхшидир, балки ёмон. Чалкашликларнинг тагига етишим, у аёлни бориб кўришим, оғзидан эшитишим мумкин. Шу билан нима ўзгаради? Эрини бегона аёл билан тўшакда ушлаб, болалари учун яшаб кетаётганлар ҳам бор-ку?

Қумрида ҳақиқатда ишонувчанлик, соддадиллик раҳмдиллик кучли эди. Шунинг учун баъзи аёлларга ўхшаб эридан ғазабланиб, ундан ўч олиш лозим деган фикрни хаёлига келтирмасди. Эрини жонидан ортиқ севарди, ҳаётини усиз тасаввур этолмасди. Шунинг учун уни оқлашга ҳаракат этарди. «Иссиқ жон, ким адашмайди ўртадан меҳрни кўтармай, от ҳам тўрт оёғи билан қоқилади-ку», деб ўйларди. У шу пайтгача эри билан ҳеч қачон бундай қаттиқ уришмаганди. Тўғри, бу фақат унинг ўзигагина боғлиқ эди, энди бунга ўз виждони олдида рўй-рост, тўғридан-тўғри иқдор бўлиши мумкин.

Шу ҳолда қандай тоғ оттирди, билмади. Саҳарда эшик тақиллаб, у кўзини очди, бошини кўтарди. Оҳиста ҳадиксираб эри кириб келди. Қора сочлари тўзғиган, ёқавайрон, кўзларида хижолат сезиларди. Қумри уни бу ҳолатда биринчи бор кўриб туриши эди. Пала-партида кийингани, сочи таралмагани, бутун қиёфасида

одатдаги кеккайишдан асар ҳам қолмагани Қумрининг қалбида унга нисбатан раҳмдиллик уйғотди. «Бояқиш, виждони қийналмоқда!». Шу топда эрида илгари бўлмаган хислат: оддий кишиларга хос соддалик бор эди. Шу топда Қумри унинг барча хатоларини кечиришга тайёр турарди.

— Қумри, кечир мени. Бугун бўлиб ўтган ҳамма ишлардан ўзимга жиддий сабоқ олдим, кечирасанми? — ичкарига киришга ботина олмай сўради у.

Қумрининг лаблари титради. Лекин бу жилмайиш эмас, балки тартибсиз, бир-бирига қарама-қарши ўй ва ҳисларнинг юзида акс этиши эди. Аммо эри Қумридаги бу ҳолатнинг фарқига бормади.

— Мана бу жуда соз, жуда ажойиб! — деб юборди, у қўлларини ёзиб. — Майда гап бўлмаслигинини билардим. Сен ажойиб инсонлигингча қолишингга ишонардим.

Эри Қумрининг қаршисида тиз чўкиб, қўлларидан упди, юзига босди. Қумри миқ этмай ўтирарди. Бу энди Имонжош учун ханfli эмасди. Эндиликда эри ҳар куни ўз вақтида уйга қайтар: на улфати бор, на ичкилик. Тўлиб-тошиб харажат қиларди. Олдин битта нарса олиб келган бўлса, энди иккита олиб келишга ҳаракат этарди. Худди тўйдан кейинги кунлардек меҳрибон ва эътиборли эди. Бироқ аста-секин яна эски тос, эски ҳаммом бўлди қолди.

Чақалоқ тинимсиз йиғлайди, на кўтарганга кўнади, на кўкракка қарайди. Қасридир қаттиқ оғрирди. Унга қўшилиб Қумри ҳам йиғлайди. Шу маҳал эри ёнида йўқлигига куйинди. Кейинги кунларда кеч келишлар ва йўқ бўлиб кетишлар яна бошланди. Ўзига инсоф берсин деб қўя қолиш нималарга олиб келар экан? «Одамзодга ишондингни — бас, шу заҳотиёқ сени алдайди-я» алам билан ўйларди у. Ушанда курашмаганига, бу воқеани бир ёқли қилмаганига афсусланди. Аёлнинг кўзига дупё тор кўринди. Чинқираб турган чақалогини каравотга қўйдида «тез ёрдам»га қайта телефон қилди. Ун марта кўнғироқ қилганда зўрға тушди.

— Битта сизмисиз? Шаҳарда минглаб одам бор, — уришиб берди навбатчи ва овози юмшаб қайта сўради. — Ҳарорати баландми?

— Йўқ.

— Демак ваҳима қилманг, кутинг.

Тез ёрдам келгунча ўтган соатлар назарида чўзилиб кетгандек бўлди. Ҳарорати баланд деб ёлгон ишлатса

бўларди-ку! У арзимаган ёлгонни ҳам гапиролмасди.

Доктор келиб қулоғига дори томизди. Шундан кейингина гўдак бироз тинчланди. Чақалоқ тинимсиз йиғлаганда ўтган соатлар унга йилдек туюлди. Мана, энди тинчланган, осойишта ором олиб эмаяпти.

Шу пайт эшик кўнғироғи жириглади. Бешикка энкайган Қумри қайрилиб девордаги соатга қаради: икки. У кўкрагининг тортаётганида гўдак қўйиб юбормади, чаңқоқлик билан эмарди. Унинг тамшаниши онанинг кўкрагини ийдирди. Эндигина тинчланган чақалоғини қайта йиғлатгиси келмади. Оналик меҳри устуи келиб, эмизишда давом этди. «Қолаверса эшик олдидаги одам шунга лойиқ. Аслида сени уйга қадамингни бостирмаслигим керак эди». Қалбини тобора авжига чиқаётган эътироз ҳисси қамраб олган эди.

Эшик олдидаги одамга ўтган бир-икки дақиқа минг дақиқа бўлиб кетди. Қайта-қайта босиб-босиб жириглади. Қумри шошилмасдан даҳлизга чиқди. Кимлигини суриштирмасдан, ким кираётганлигига назар ҳам ташламасдан эшикни очди. У эри эканлигини эшикдаги тешикчадан кўрган эди. Хотинининг вужудида уйғонган нозик ғалаёнин эри зимда тушуниб етганди, у ўз вақтида бостириш учун қарши ҳужумга ўтди. У гандираклайдиган даражада бўлмаса-да, атайлаб гандираклаб келди-да тарсаки қўйиб юборди. Унинг кўзлари совуқ йилтирар, важоҳати ниҳоятда ёмон эди.

— Қанжиқ, ўй-ўйнашингни яш-яширдингни?

У дудуқланиб, сўкина-сўкина гандираклаб ҳамма ёқни текшира бошлади: ҳамма уйларни бир-бир кўриб чиқди, шифонернинг ичигача очиб кўрди. Каровот тагини текшираман деб беўхшов тўнкарилди. Тўрт оёқлаб судралиб қайта турди.

Келинчак қутилмаган бу ҳолатдан қотиб қолди. Эрининг совуқ ялтираётган кўзларига ҳайрат билан тикилди. Эри ҳеч кимни топмасада, паст келмади. Чулки тополмаслигини ўзи ҳам яхши биларди.

— Сендан Зумрадхоннинг қаери кам. Ой деса, ой, кун деса кун. Эркакка зор. Борсам етти қат кўрпача тўшайди... Жал...

У на оёғидаги туфлини, на уст-бошини ечди. Йўлакдаги гиламга ўзини ташлади-да, оёқ-қўлларини икки томонга ёзиб, қотди қолди. Уйни қўланса ароқ ҳиди тутиб кетди.

Қумри унинг гавдасига ярашмаган нозик оёқларида

шалвираб турган шимига сип-силлиқ қирдириб: юрадиган сочу бўйинларига кўзи тушиб, бутун вужудида жирканч ҳис ошиб-тошиб кетди. Унинг биринчи гузоҳини кечириб, нотўғри иш қилганини, бағри кенгликни ҳамма ҳам тушунолмаслигини алам ва изтироб билан англади. Шундай бўлсада кўнглига қарши бориб, бошига ёстиқ қўйди, устига кўрпа ташлади. Келинчак эрталабгача ухлай олмади. Зумрадхоннинг ўйнаб турган кўзлари хаёлидан ўтди. Тўйга боришганида кўрганли. Оқсаб юрадиган қизни жозибали рақса тушади, деб ўйламаганди. У ноз-ишва ва позик муқомлар билан чирчир айланиб ўйнардик, эркаклар тугул унинг ҳам ҳаваси келди. Шундай гўзал, очиқ-сочиқ қизнинг жисмоний камчилиги борлигига, бахти очилмаётганига ачинди. Базм тугади. Барча меҳмонлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб гапиршиб туришар, бир-бирлари билан хайрлашишарди. Уларнинг ёнига Зумрадхон келди. У Имонжоннинг қўлтигидан олди-да ноз билан сўради: — Имонжон ака, кузатиб қўясизми?

Атрофдагилар ялт этиб келинчакка қарашди.

— Кузатиб қўядиганим бор, — дея жавоб берди Имонжон дарҳол хотинининг қўлтигидан олиб.

Боягина кўзига ўтдек босилган бу қиздан Қумрининг кўнгли қолди. Бироқ эрининг жавоби унга етарли эди. Гап шу ерда қолди. Эрсиз аёл ўзини тутолмади, деб ҳисоблади. Бу ҳақида бирор марта эсламади. Бугун маст ҳолда айтилган гап ярани қайтадан тирнади... Демак тасодиф эмас экан-да, олдинлари кузатиб юрганлиги, кўнглини олганлиги учун тап тортмасдан гапирган», — кўнглидан ўтказди у. Ҳеч қачон ҳозиргидек кучли изтиробга тушмаган Қумрин уст-кийимларини ҳам ечмасдан каравотда узала тушиб ётарди.

У эрталаб эри билан очиқчасига гаплашиб олишга қарор қилди. Бугун табиат қалбига ҳамоҳанг, осмон кўринмас, қалин қора булутлар қоплаган эди. Ёмғир томчилаб турибди. Қалби бўм-бўш, на учқунлаган бир алашга, на бир ўт бор. У ўзида бундай туйғунин биринчи марта сездди. Бироқ ақли ненидир истайди? Томирларидеги совуққонлик, юрагидаги лоқайдликдан қутилиб, тиниқ ва аниқ муносабатларни тусайди. Оилани қандай бўлмасин сақлаб қолиш керак. Аммо қандай? Кеманг дарз кетди, сен бўлсанг иссиқ кафтларинг билан бекитмоқчи бўласан. Чунки унда фарзандларинг бор. Довулдинмас экан, уни бошқараётган одам интилмас экан,

гавданг билан ҳам сақлаб қола олмайсан. Ҳозир уйқудан туради, яна ҳеч нарса бўлмагандек ким олиб келганини суриштира бошлайди. Кечирим сўрайди. Ҳаммаси изга тушади деб ишонтиради, аммо шу билан бирга эри олдида ўзини ожизлигини ҳис этиш унга бир дақиқа ҳам тинчлик бермасди. Ҳар галги тўқнашувлардан кейин ёстиқдоши кириб келганда Қумри қўл-оёғи боғлаб қўйилгандек азоб чекарди. Эрининг беорлик аралаш энсани қотирадиган назокати унинг иродасини бўғиб қўярди. Ҳозир ҳам худди шундай ҳолат рўй бериши мумкинлигини ҳис этарди, шу ҳолатдан чўчир, туриб бутун кучини қаршилик кўрсатишга шайларди. Бироқ бу гал одатдагидек бўлмади, эри кечирим сўраш ўрнига баланддан келди.

— Битта тарсакига шунчами. Сен ҳали ҳақиқий таёқ еб кўрмадинг. Бир аёлнинг ҳийласи қирқ эшакка юк дейишади. Айбингни яшириш учун ҳужумга ўтдингми? Сен ўзингдан гапир, ўқиш баҳона катта қизимизни қишлоққа юбориб, кичигини дуч келган одамга ташлаб билганингни қилиб юрибсан.

— Эплаб-сеплаб болани боқиб турганимга шукур қилинг, қариндош-уруғдан йироқда бўлсам. Академик отпускаи олмасликка ҳаракат қиляпман. Айри кўчалар хаёлимга ҳам келгани йўқ.

— Бола, ўқиш баҳона сенга. Агар сенда иффат бўлганида тўйдан бурун қучоқлатармидинг?

Қумри ҳайратда қолиб, жовдирётган кўзларини унга тиккан эди. Йигит ҳам ножўя гаприб қўйганини дарҳол пайқайди. У бутун вужудини ўзига бахшида этган хотинининг инсоний туйғуларига тегиниб, хафа қилиб қўйган эди. Бироқ энди орқага йўл йўқ. Икковлари ҳам жим қолишди. Жимликин боланинг нафас олишигина бузиб турарди. Қумрини хўрлик босиб келди:

— Ахир, мен сизни, сизни... — У бошқа гап айтолмади, аламдан лаблари дириллаб, йиғлаб юборди. У қанча ҳаракат қилмасин ўзини қўлга ололмасди. Ҳўл бўлган юзининг нафис ва позик терисига ёпишиб қолган тутам соч толалари уни янада жозибали кўрсатарди.

Унинг ҳусни-жамоли негадир эрининг ғашини келтирар ва ғазабини кўзгарди: — Ҳалиям сенга шэфқат қилдим. Шукур қилишни билмайсан. Уйламаганимда қўлдан қўлга ўтиб кетардинг.

Кутилмаган даҳшатли сўзлардан келинчакнинг дийдаси қотди. Бўғзига тикилиб келган йиғи таққа тўхта-

ди, кўзларида нафрат ва ғазаб чақнади. Унга яқин келиб, юзига тик боқиб, алам билан шивирлади:

— Чиқиб кет.

Қумрининг ҳамниша паст келишига ўрганиб қолган йигит унинг сенсирашини ва кескин гапирешини кутмаган эди. Бу уни баттар дарғазаб қилди: — Кечалари оспойишта ухлаб ётганимда, уй учун қаерларга чопмадим. Унинг учун 300 тўладим. Энди уй сеники бўлиб қолибдими?

Бу қадар беандиша, ҳаёсиз оҳанг келинчакнинг ғазабини тошираётган бўлса ҳам, бу ёғи нима бўларкин деб, ўзини босиб турарди. Афтидан эри, омилкор овчилардек аввал ўлжасини қопқонга тушириб олиб, кейин унинг терисини шилишни мўлжалларди.

Келинчак уй мекики, унга пулни менинг ота-онам тўлаган, деган нарсани хаёлига ҳам келтирмаганди. Эшитганларига чидай олмасдан чиқиб кет деяётганди, холос.

— Менга 300 ни қайтар, уйни иккига бўламиз. Шунда тинчгина чиқиб кетаман. Тўй бўлибдики, ишламаяпсан. Сени ким боқяпти, ким ўқияпти. Ҳали мен буни айтмадим.

— Аблаҳ, нега олдин билмадим, сени? — ижирганди у.

— Агар ёмонликка борадиган бўлсанг, кўзини кўрсатаман. Тунда келсам бир эркак билан ётган экан. Бола кимдан эканлигини худо биледи, деб гап тарқатаман. Узингни оқлаб кўр-чи? Ким ҳам сенга ишонарди? Келиб-келиб сендан панд ейманми, манжалақи.

— Ифлос. Қандай шу гапни... — беихтиёр бақирди Қумри.

Йигит бопладим, дегандек маънодор, беандишаларча тиржайиб турарди. Унинг бу туришида қанчалик захархандалик, бировнинг бахтсизлиги ва ожизлигидан севиниши борлиги равшан англашилиб турарди.

У билан олишиб тенг келолмаслигини англаб етди. Аммо бундай даҳшатли ва андишасиз баҳсга ортиқ тоқат қолмади. Ўзини қўлга олди-да кўчага чиқиб кетди. Қумри уччига чиққан товламачи, хасис ва ҳасадгўй йигитни яхши кўриб қолганини англади. Курсдошларидан бири унга: «Қумри, сен фариштадексан. У сенинг тенгинг эмас. Нега у ётоқхонада эмас, ёлғиз беванинг уйида ижарага туради?» — деб ишора қилишганида, улзрнинг гапига эътибор бермаганди. Чунки севарди,

ишонарди. Севгиннинг кўзи кўр бўлади дегани шумикан?!

У қаерга боришини ҳам билмасди. Фақат олдинга интилиб, қадамини тезлаштириб борарди. Қаерга бориши аҳамиятсиз... Бу катта шаҳарда дардлашадигани ҳам йўқ эди. У ёлғиз эригагина суянар, уни қаноти деб биларди. Ахир қанотсиз бургут ҳам емиш тополмайди. Кўкка парвоз этолмайди. Душманга ҳам чап беролмайди. У қанот бўла олмас экан. Бирга туришдан муддао нима? Шунчаки, яшаш, шунчаки оилали бўлиш унинг дидига ёт. Кўлмакни қандай денгиз деб ўйладим экан, у одам танимаслигига куйинарди. У ўзининг ожизлигини, бошпанасизлигини, хўрланганлигини бутун вужуди билан ҳис этди. У хиёбондаги мағрур теракларга қаради-да, ҳаваси келди. Куз шамоли ҳам қиш соғуғи ҳам қаддини буколмайди. Наҳотки мен шунчалик бўлолмасам? Қумри ўзига-ўзи: «Ҳамма-ҳаммасига ўзимнинг изчил бўлмаганим сабаб. Бириинчи тўқнашувда чекинмаслигим керак эди. Ахир менинг талабларим ўринли эди-ку?». У тераклар тагидаги скамейкага бориб ўтирди. Онда-сонда тўкилган япроқлардан олиб безовта бўлаётган ўғлининг қўлига тутқазди. Яқиндагина бу тераклар унга нақадар азиз эди. Ана шу терак тагида эрини биринчи бор учратганди. Шу ерда висол онларини ўтказганди. Бир-бирини сеҳрлашганди, меҳр-муҳаббатга тўлиб сирли шивирлашганди. Бахт билан маст эди. Хаёлларини учирди-да, бир ўйинқароқ болакай ўғлининг қўлига қат-қат терилган сарғайган япроқларни келтириб берди. Уғли барглари гижирлатиб ўйнай бошлади. Унинг мунгли гижирлаши дилига ҳамоҳанг эди. Уғли баргини эзгилаб ўйнаб бўлганидан кейин оғзига олиб борди. У фарзандининг нафис митти қўлларини қоқиб ташлади. Нега гўдаклар яхши-ю ёмон, ҳалолу ҳаром барча нарсани тотиб кўришга интилади? Чунки фарқига бормайди. Болани бола дейдиган дастлабки ҳаракати шу-да! Бироқ катта одам шу ҳаракатини қилса-чи?

Бир даста сарғайган япроқларни келтириб беришга шайланган бола, онаси ўғлининг қўлини сийпаб ташлаётганини кўриб, тўхтаб қолди: демак мумкин эмас экан. Бироқ бола Қумридек жимгина хаёл суриб ўтиролмасди. У Қумрининг ёнидаги теракни силкитиб қочди-да, улуғвор йўғон дарахтнинг орқасига ўтиб мўралади. Сарғайган япроқларнинг дув-дув тўкилиши, теракнинг мағрур туриши, унинг ҳавасини келтирди.

Шуниси қувончлики, ҳозир тераклар япроқларини тўқкани билан келгуси йили баҳорда яна куртаклайди, барг ёзади. Қалбимдаги ҳисларим ҳам, муҳаббатим ҳам ана шу япроқлардек тўкиляпти. Аммо буни қайта тиклаб бўлмайди. Наҳотки у буни тушунмаса... Олдин эри уни ҳамниша ўзига чорлаб турарди, азиз эди. Энди-чи? Қайтадиган вақти яқинлашаверса юраги зириллайди. Ҳар жанжалдан кейин тераклардек қайта яшашга интилади. Қандайдир ўхшашлик бор! Айни пайтда ўхшамайди ҳам. Уйинқароқлик билан теракни силкитган боланинг қўрқиб мўралаб туриши яна хаёлини қочирди. Дув-дув тўкилган япроқларни кўриб, ўғли хурсандлик билан ерга тушишга талпинди. Гўдакнинг қувноқ кайфиятига, маъсуд қалбига қараб хўрлиги келди. Болакайдан кўз ёшини яширишга ҳаракат қилиб, япроқни тез-тез йиға кетди. Сараланган япроқлар шу қадар кўп эдики, уни ёлғиз йиға олмас эди...

Қумри ўтган куллариини хотирлаб эрининг гуноҳларини кечириб-кечириб ўзи шу даражага олиб келганини тушунди. Улар турмушнинг дастлабки куниданоқ тўқнаша бошлаганини сизди. Жанжаллар кескинлашмасди, чунки ҳамниша ён берарди. Биринчи бор теккан тарсакини эслади. У жиянига беш сўм бериб турганлигини айтганида эрининг авзон ўзгарди. Кайфияти бузилди қолди. Овқатидан ҳам, ўтириш-туришидан ҳам гап топа бошлади. У палов пиширган эди.

— Тушликка ҳам ёғли овқат еганман. Сен ўзингни ўйлагансан, мени ўйлаганингда хамирли овқат пиширардинг. Мана, сузма ачиб ётибди, — деди зуғум билан музхонани очиб. Эри сузмали уграни яхши кўрарди. У тезда хамир қорди. Уни косага солиб, устига тарелка ёпди-да, оловга қозонни қўйди. У эпчиллик билан ўз ишини қиларди. Эри уни тез юмуш бажаришини айёрлик билан кузатиб турарди. Унинг гўзаллигига ярашмаган соддалиги ғашини келтирди. Пушти ранг чит кўйлаги остидан нозик қомати, қўл мушаклари, таранг кўкраклари кўриниб турарди. Шу пайт ўғли йиғлаб қолди. Эри хамирни деразадан итқитди.

— Сен атайлаб қилаяпсан, тинчлик бермаслик учун, — бақирди йўлбарс важоҳати билан, кўзлари бежо чақнаб.

Унинг кўнглини топишга ҳаракат қилаётган келинчақнинг асаблари титраб кетди. «Эри бунчалик баджаҳл, ҳали қари эмас, эндигина ўттизга яқинланди.

Узи анчагина хушқомат. Бироқ ҳар нарсага жони бўғ-зига келади. Жиззаки, жизганак бўлган пайтларйда эҳтиёт бўлмасанг сени гажиб ташлайди», кўнглидан ўтказди у.

— Тушликка иссиқ овқат пиширмайман. Сизсиз то-моғимдан ўтмайди. Чой ичиб қўя қоламан. Сиз жияним-га берган беш сўмга жанжал чиқараяпсиз. Енида бир сўм ҳам қолмабди. Биздан бошқа кимдан ҳам пул сў-рарди бу катта шаҳарда?

Эри хотинидан оқилона ва дангал гапиш кутмаганди. Бироз шаштидан тушган бўлса-да, урушқоқ хўроздек чўзилган бўйинини тортмади,

— Белингиз оғримасдан нон еб, бировнинг топгани-га тантилик қилдингизми?

— Пасткаш экансиз-у, — деди беихтиёр Қумри.

У хотинини бир тарсаки урди-да чиқиб кетди. Шу билан бир ҳафта кўринмай қолди. Бу вақт ичида у қўш-нисидан беш сўм олиб туришга мажбур бўлди. Келин-чак бу говғани йўқчиликка йўйганди. Бугунги кунда ўша воқеага қайта баҳо бера туриб, афсуски, бу кам-бағалчиликдан эмас балки пастлик, шафқатсизлик унинг табиатига хос хусусият эканлигини англаб етди. Беш сўм учун хотинини урса, эшикни бир дақиқа кеч очгани учун учун бузуқига чиқса, калтакласа, хиёнат қилса келажакда ундан яна нималар кутиш мумкин? Низолардан кейин Имонжон хотинига қанрилиб ҳам қарамасди. Борми йўқми деб ҳам қизиқмасди. Гўё унинг сабр-тоқатини синамоқчидек ёки ҳолдан тойдириб иро-дасини синдириб, эркин фикрлардан воз кечтириш, эри-га бутунлай қарам қилиш учун усти-устига зарбалар берарди. Келинчак буни тушунмас, хаёлига ҳам кел-тирмас, чунки у эрини ниҳоятда яхши кўрарди. Қумри ўзини ҳимоя қилиш ва уни тўғри йўлга солиш учун курашиш лозимлигини англаб турарди. Аммо қандай курашиш керак? Тўсиқдан қандай ўтиш зарур? Шуни билолмасди? Одамларни ёрдамга чақирсинми? Еки тў-сиқдан ёлғиз ошиб ўтсинми? Дунёда орайўл кўп. Бироқ тўғри йўлни топиш қийин. Эри юргандан кейин алам-дан хотини ҳам шу йўлга юради-да деган гапларни кўп эшитган. Йўқ, Қумри унақа қилолмайди. Кичкина калит билан катта сандиқни очса бўлади, дерди онаси. Қани ўша калит? Хаёлан мурожаат этди онасига.

Тўйдан кейин биринчи марта туғилган кунини қарши-лагани хаёлидан ўтди. Кўнгил эканда, эридан қиммат-

баҳо нарса умид қилгани йўқ. Гул кутди, холос. У қуи-қуруқ кириб келди.

— Хоним, сиз ҳамма гулни олдиндан олиб бўлган-сиз, — деди ҳазил оҳангда. Сўнг, чўнтақларини чиқариб кўрсатди.

— Ҳақиқатда гулга пул йўқотишнинг нима кераги бор. Тирикчиликка етмаяпти. — Жавоб қилди қувватлаб келинчак.

Лекин барибир кўнгил экан-да, оғринди. Тўйдан бурун эри ишламасди, бироқ ҳар куни гул билан деразасининг тагида эди. Келинчак эътиборни яхши кўрарди. У эрининг туғилган кунига момиқ олиб, нимча тўқиб берганди. Стипендия олган куни эса эрига зарур бирор нарса ни харид қиларди: ички кийим-кечаклар, соқол олишда ишлатиладиган атир ва кремлар. Тўйдан кейин ўз кўли билан эрига уйлик кийим тикиб берди. Аммо унинг бирор нарса кўтариб келганини эсламайди. Келинчак талаб ҳам қилмасди. Юзига ҳам солмасди. Ҳатто юрак юракдан оғришмасди ҳам. Чунки севарди. Унинг ҳар бир сўзи, ҳаракати қонуи эди. Кўнгли қолди-ю, ҳаммаси бир-бир ёдига келаверди. Биринчи тўлғоқ пайтини эслади. Уша кунлари қайнотаси ва қайнакаси уйда эди. Акаси институтда сиртдан ўқирди. Эри уларни кузатгани шохбекатга кетаётганида, бир ўзи уйда қолишга кўрқди. Чунки белида чим-чим оғриқ бошланганди.

— Имонжон, тўлғоқ бошланяпти. Шу ерда хайрлашиб қўя қолинг. — Утипти келинчак. Эри унинг ҳадик ва ташвишга тўла кўзларига беларво қараб, совуққонлик билан деди:

— Сен менинг қариндош-уруғларимни ёмон кўрасан. Атайлаб қилаяпсан.

Бу гап ҳомиладор аёлга оғир ботди.

Бироқ ҳурмат юзасидан эри билан сан-у манга бормай қўяқолди. «Қолаверса балки оғриқ ўткинчидир. Алдамчи тўлғоқлар ҳам бўлади дейишади-ку!». У муросага келиб мингиллаб қўйди:

— Нима қилай бу дардни биринчи тортишим. Балки бироз кўрқаётгандирман.

Бироқ эрининг андишасизлик билан айтган гапидан юрак-юракдан оғринди. Жондан азиз кўрадиган эрининг қариндош-уруғларини қандай ёмон кўриш мумкин! Агар ёмон кўрадиган бўлса икки ой сидқидилдан хизматида турармиди? ...Қумри тонг билан турар, дераза тагидаги

Ўзларига тегишли бир парча ерни супириб-сидириб сув сепар ва қўлбола сўридан қайнотасининг ўтиришига жой ҳозирларди. Райхонлардан олиб хонтахтага қўяр, дала одами ўзини даладагидек ҳис этишини хоҳларди. Чойлак-пиёлани ярақлатиб ювиб ширчай дамлар, чунки қайнотаси шуни яхши кўрарди. Енгил-елпи овқат ҳозирлаётганда, қайнотаси секин йўталиб, келини тайёрлаб қўйган қумғонни олиб, таҳорат олишга ўтарди. Қайнотаси шошиб-пишиб овқатланиб, ўқишга отланарди. Шундагина у эрини уйғотар, у эринибгина ўридан турарди-да, ювинишга чиқарди. Келинчак қайнотасига шаҳарни томоша қилдирди. Бозорга олиб тушиб оқ яктак, чопон, маҳси-калиш олиб берди. Иложи борича кўнглини олишга ҳаракат этди. Иккиқатман деб қараб турмади. Мана, хизматлари эвазига эшитган гапи! Келинчакнинг алами келди.

Оғриқ борган сари кучаяр, ёлғизлик уни ваҳимага соларди. Кўпи-қўшнисини чақирмоқчи бўлди-ю, яна ирим қилди, қолаверса уялди. Тўлғоқ дардини атрофдагилар билмагани маъқул, бўлмаса туғиш оғирлашадди, деган гапни эшитганди. Бўри йиртқич ҳайвон бўлса-да, барчадан йироққа, узоқ-узоқларга кетиб кўзёрап экан, ўқиганларини эслади келинчак.

Уч-тўрт соат дард билан ёлғиз ўзи олишди. Оғриқ зўридан кўнгли озиб қайт қиларди. Тинимсиз ўқчийверганидан сув кетиб, ички кийимларини ҳам тез-тез алмаштиришга мажбур бўларди.

Эри келганида юзу-кўзлари қизариб бўртиб кетган, гапиролмасди.

У ҳам бунчалик бўлишини кутмаган эканми, тез ёрдам чақириниш учун орқасига югуриб кетди. Ҳомиладор оғир аҳволда бўлса ҳам тез ёрдамни эшик олдига келтирмади. Ўзи аста-секин юриб катта кўчага чиқди. Ушанда доя Қумрини қаттиқ уришган эди: «Чидампигиз яхши, бироқ бунинг натижасида фарзандингиз ичингизда ўлиб қолиши мумкин эди».

Агар у мени севган бўлса икки йўл ўртасида турган оғироеқ аёлни қандай ташлаб кетиши мумкин? У севган эмас. Ўзим севганман холос, девонавор севганман. Олдинлари бу воқеаларга назар ташлаганида муҳаббат бошқа, оила бошқа деб ўйларди. Энди эрининг ўрнида ўзини қўйиб кўра бошлади. Йўқ, у айтган гапларни, у қилган ишларни қилмасди, ҳам қилолмасди ҳам. Куч-қуввати борича меҳнат қилди, меҳр-оқибат кўрсатди.

Бироқ бари жавобсиз. Агар муносабатлар шундай да-
вом этаверса у одамий қиёфасини йўқотиб, ожиз ва но-
тавон бир кимсага айланишини сезиб турарди. Нега
у менинг инсопий туйғуларим билан ўйнашади? Мен
бўлсам итоаткор итдек унга бўйсуниб ўтирибман-а?
Наҳотки, мен ўзимни-ўзим ҳурмат қилмасам? Қўлида-
ги никоҳ узугига қаради. Уни тўй арафасида олишган
эди. Қизнинг биттага пули етарди. «Менда ҳам бор-у
бироқ эркак киши узук таққанини ёқтирмайман», —
жавоб қилганди эри ўшанда.

Балки шундайдир, балки... Бу никоҳга олдиндан
кўнгли бўлмагандир. Ахир севган кишисини шунчалик
ҳақоратлаш, хўрлаш мумкинми?! Ҳозир мана шуларни
эслаб, Қумри ўзига ўзи: «Ҳамма-ҳаммасига ўзимнинг
изчил бўлмаганим сабаб. Биринчи тарсаки текканида
чекинмаслигим, фикримни тани олгунича қатъий тури-
шим керак эди. Ахир мени хатти-ҳаракатим ўринли
эди-ку. Албатта ўринли...» дерди.

У уйига қайтди. Уғлининг кийимини алмаштирди.
эмизди. Яна кўчага чиқди. Тўғри Хадрадаги аэрокас-
сага борди. Навбат чўзилиб кетган эди. Еш боласи бор-
лиги учун ичкарига қўйишди. Келинчак қўлдаги узукни
чиқарди-да, кассирга очиқчасига айтиб қўя қолди.

— Урганча учмоқчиман. Пулим йўқ. Шуни сотиб
олинг. 150 га олганман. 120 бўлса ҳам майли — дея хўр-
ликдан овози қалтираб кетди.

Аёл буни бошқача утшундими, ажабланди: синчир-
лик билан тикилди. Қиз аёлнинг юзида пайдо бўлган
ифодадан ўзига шубҳа билан қараётганини сезди. Бир
неча дақиқа улар бир-бирига индамай тикилиб қолиш-
ди. Қумри унинг шубҳали боқишга бардош бериб ту-
рарди.

— Ўзингизникими?

— Ҳа.

У узукни қўлига олиб у ёқ бу ёғини айлантириб
кўрди. Езувига диққат билан тикилди. Ёнидаги кассир-
га қаради. У ҳам ишни тўхтатиб, кузатиб турарди.
Сўнгги шериги айлантириб кўра бошлади. Атрофда бе-
зовталиқ бошланди.

— Навбатдан ташқари кирди, яна чайқовчилик қи-
ляпти — шағиллади ўрта ёшлардаги бир аёл.

— Ҳозирги ёшларга ҳайронман, — деди ёғиниёсида
турган чол. — Ўзлари топишади, ўзлари ажралишади.
Кўнглига тушган ишни қилишади.

— Шундай гўзалин, арчилмаган тухумдек ошшоқ қизини пулга зор қилган қайси бағритош? Мен ёстинининг тагига минг кўярдим, — деди сурбетларча баланд бўйли йигит. У Қумрининг тикмачоқдек оёғига, нозик бўйишларига еб кўйгудек бўлиб тикиларди. Ёнидаги барзанги ҳам унинг гашига ёқимсиз жилмайиб, қўллаб-қувватлагандек бўлди.

Гап-сўзлардан қизнинг баттар кўнгли чўкди. Кўзларига ёш қалқиди. «Савдолашмасдан ола қолмайдими?». У томоғига тикилган ёшни ютиб, тўсатдан шартта бурилди-да синиқ овозда деди:

— Сиз ўйлаган аёл эмасман.

Унинг хаста овози, ёш тўла кўзлари йигитга таъсир этдим, беихтиёр, кечирим сўради. «Бегона нима демайди. Лекин тушунди, кечирим сўради. Ҳар кимнинг ўз хулқи, феъл-атвори бор. Уларини бошқариб туриш керак, бироқ бунга ҳамма вақт муяссар бўлавермайди киши. Ўз эри, болаларининг отаси кўра-била туриб қандай тўхматларни қилмади? Неки озорларни бермади? Яна ўзини ҳақ ҳисоблайди. У билетни олиб чиққунча, ўгли ҳам уйғониб бигиллаб йнглай бошлади. У бир амаллаб тагилшгини алмаштирди. Бир чеккага ўтиб, эмизиб олди. Дард-алам, хафагарчилик ва асабийлик бутун вужудини эгаллаб олганди. Эрининг қилиқлари, беандиша сўзлари борган сари иззат-нафсига қаттиқ тегиб; юрагини ўртаб, тутактираётган эди. «Мен унга одам устидан кулиш қандэйлигини кўрсатиб кўяман. Ундан алимент ҳам олмайман, ўқишимни ҳам тугатиб оламан» дея мағрурлик билан ўйларди. У ўз хаёллари билан банд бўлиб, автобусга билет олишни ҳам унутибди. Бекатда назоратчи текшириб қолса бўладими, эсидан чиққанини қани тушунтиролса. Ўзи-ям бақироқ аёл экан, ҳамманш ўзига қаратди-да, ундан жарима олди. Қумрининг баттар таъби хира бўлди. У уйига боғ орқали кетди. Унинг кўнгли ҳозир ёлғизликни тусарди.

Куз! Шамол саргайган япроқларни у ёқдан бу ёққа ўйнайди. Оёғи тагида қуп-қуруқ барглар ғичир-ғичир қилади. Эзилаётган япроқлар эмас, бу менинг юрагим, — беихтиёр пичирлади. Юрагига монанд кимсасиз боғ бироз тинчлантиргандек бўлди. У бошини кўтариб дарахтларнинг тепасига қаради. Ҳар бир похида бир-иккита гиназ япроқ. Гўё улар дарахтни тарк этолмаётгандек эди: «Бу мен ўз оиламни тарк этолмайман. Чидаярман? Нега чидаярман ўзи?». Бу ерда кечгача юргиси

бор эди. Аммо оналик масъулияти уни уйига йўллади. Гўдагини эмизмб ухлатди-да, ўзини каравотга ташлади. Бир нуқтага тикилганча узоқ ётиб қолди. Унинг ўйлаётганини ҳам, ухлаётганини ҳам ажратиб бўлмасди. Вужуди ўт булиб ёнар, ҳарорати кўтарилган эди. Бир пиёла чой кўйиб ичишга ҳам қуввати келмасди. Бир пайт Раҳима хола кириб келди.

— Нега ётибсан, оғрияпсанми? Рангинг ҳам оқариб кетибди, — келинчакнинг пешонасини ушлаб кўрди. — Иситманг бор.

— Озгина бошим оғрияпти. Бола билан билет олишга борганим эзилиб кетдим. — Пешонасини буриштириб, ўрнидан туришга ҳаракат қилди у.

— Қимирлама, ўраниб ёт, бироз шамоллаганга ўхшайсан. Ҳозир лимон чой бераман, аспирин билан. Ундан кейин овқат еб олсанг тойдек бўлиб кетасан.

Лекин Қумрининг ранг-рўйи холани ташвишга солди: у босиқ, камгап дилхаста ҳолатда ўтирарди. Қумрининг рақсини хуш кўрадиган хушчақчақ ўктам қиз сифатида биларди: ҳозир уни ўзига ўхшамай бошқача бўлиб қолганидан хавотирга тушаётганини ва уни аввалги ҳолига қайтариш истаги бутун вужудини қамраб олганини ҳис этди. «Дунёда шундай меҳрибон кишилар ҳам бор. Агар шу кампир бўлмаганида нима килардим? Пулим қолмаса қарз беради. Уқинга кетсам гўдагимга беминнат қараб туради. Имонжон уйдан кетиб қолганларида ниҳоятда сарқатнов, ғамхўр бўлиб қолади. Бироқ бу ҳақида миқ этиб оғиз очмайди. Ярасига туз сепмай дейдими ёки уялтирмай дейдими, чуқур миннатдорчилик билан ўйларди у.

— Мурч солиб суюққина мастава қилдим, хоразмча. Эсингда борми, энанг тушликка бир паста тайёрлаб келувди. — Кампир бир коса кўтариб кирди.

— Хола, сизни овора қилиб қўйдим. — Тортиниб деди у.

У Қумрининг синиққан юзига, муғли кўзларига қараб: «Эрида табиийликдан, соддаликдан нишон ҳам йўқ. Нуқул гердайгани гердайган, саҳнадаги артистга ўхшаб гапирди. Ўзига бино қўявериб қандайдир бачканалашиб кетган. Яна буни қийнаб бир гўрларга йўқ бўлганга ўхшайди. Йўқ, йўқ, Қумри у билан сираям бахтли бўлолмайди!

— Ҳеч овора бўладиган жойим йўқ. Елғизман, кун бўйи зерикдим. У кампирнинг қистови билан овқатдан

бир икки қошиқ олди. Бироқ иштаҳаси йўқ эди.

Раҳима холанинг уч қизи бўлиб, шаҳарининг уч бурчагида туришарди. Бугун катта қизи неваралари билан кўргани келган эди. У неваралари ҳақида тўлиб-тошиб гапирарди. Қумрининг қулоғига гап кирмас, ўз хаёллари билан банд эди. Раҳима холани Хоразмга олиб борганди. Қадимий жойларни зиёрат қилдириб, бир ҳафта айлантриб келганди. Ушанда эрининг жаҳли чиқди. Жеркиб ташлади: «Шу камир сени тенгингми? Топган одамингни». Мана, кунига ярайдиган шу киши экан. Нега эри уларнинг яқинлигини ёқтирмайди? Ҳеч тушунмасди. Энди тушунгандек бўлди. Кишининг кишига меҳрибонлигини, ғамхўрлигини ҳам ҳасад қилиш мумкин экан-да? У икки кун ҳарорат билан олишди. На болага қарай олди, на ўзига. Уридан турса оёқлари чалишиб, йиқилгудек бўларди. Пиёла тутган қўллари дир-дир титради. Асабдан ҳам одам касал бўларканда? — ажабланарди келинчак. Доктор келди. Дори ёзиб берди. Учинчи кун кучга кираётганини билди. Бошлари тиқиқлашиб, ўзини енгил сезаётганидан ўзида йўқ қувонди. У турмушини ўйламасликка ҳаракат этарди-ю, бироқ беихтиёр кўнглида яна алғов-далғов бошланарди. Ҳасадгўй, шафқатсиз одамни қандай яхши кўриб қолдим экан? Нимасига учдим? Қошқи одамларга яхшилик қилишни, ғамхўрлик кўрсатишни билса экан? Нега унга ёпишиб қолдим? Уйлангунча гул кўтариб, ётоқхона деразасининг тагида эди. Ширин сўзларни қалантириб ташларди. Ҳозиргиси унинг ҳақиқий баъшараси экан. Одамни қандай билиш мумкин. Хоразмликлар қўй сотиб олаётганида думбасига, жушига, сигирни олаётганида елинига, отнинг тумшуги-ю туёғига қарашади. Аммо одамни қандай билиш мумкин? Ўз ўзи билан гапиришарди у. Ҳарорат билан дард билан бир ҳафта ўтди. Бироқ Имонжон қорасини кўрсатмади. Қумри ич-ичидан у билан учрашишдан кўрқиб юрарди. Ундан эмас, ўзидан, ўзининг раҳмдиллигидан, кўнгличанлигидан: кишиларга марҳаматлилигидан кўрқарди. У бу гал ҳам эрининг кечиринмини рад этолмаслигидан, у билан ярашиб кетишидан, унинг жон куйдириб қиладиган илтижолларига қасамёдларига бардош беролмаслигидан кўрқарди. У Хоразмга кетишдан олдин жиянларига майда-чуйда олиб уйига қайтди. Қалит солди, буралмади. Ичкаридан қулфланган эди. Эшикни жириқлатди, ҳеч ким очмади. Очиққан боласи бифил.

лаб йиғлай бошлади. Кўкрак тутди. Олмади. Чўккалаб ўтириб тиззасида иштончаларнинг алмаштирди. Шу пайт ораларидан ҳеч нарса ўтмагандек тиржайган эри эшикни очди. Қўлидан гўдакни олди-да нариги хонага кириб кетди. Имомжон бағритош ва қасоскор эди. Қумрининг қачонлардир бир дақиқа эшикни кеч очгани учун жавоб берганди.

Эр рўзгориди рўй берган ҳодиса анча мураккаблигини узоқни кўролмай, бемаъни гапириб қўйганини пайқаб турарди. Муносабатни тикламоқчи эди. Бироқ отдан тушса ҳам эгардан тушгиси йўқ. Хотинини ҳамишагидек тезда жаҳлдан тушган бўлса керак деб ўйларди. Чунки Қумрининг кўриниши биҳоятда осойишта эди. Бироқ унга хотинининг «бормисан йўқмисан» деб, эътибор бермаётганлиги энсасини қотирди. Ғазабини ошириб туюқтира бошлади.

— Эркак аёлниг иккинчи худоси, деган иборани тушунгандирсан деб ўйлагандим. Кечирим сўраш ўрнига бурнинг осмондами?

— Узрни мен сўрашим лозимми ёки сиз? — Унинг ҳайратланиб қатъий ва дадил боқиб турган шаҳзо рўзи йиғитни тапг қолдирди. Унинг чақнаб турган кўз қорачиларида ўзининг даҳшатли ва буришиб-тиришиб кетган турқини кўриб турарди. Буни юрак-юракдан ҳис этиш унинг аламини ва ғазабини келтириб юборди:

— Узингни ким чоғлайсан? Уйда ўтирган бир хотинсан. Мен бўлажак олимман. Сени ким боқаяпти. Мен бўлмасам, катта шаҳарда очингдан хор бўласан.

«Ишонардим, орзу қилардим! Лекин кимга ишониб юрган эканман?». Тўсатдан фиғони кўтарилди Қумрининг. «Ишчан йиғит, бадфасъллиги бора-бора қолиб кетар деб умид қилгандим. Яхшилик билан меҳр-оқибат билан қалбини юмшатмоқчи бўлдим. Бироқ бу туйғулар унга умуман узоқ ва бегона экан». Бир ҳафта ичида унутилаётган дард-алам, ҳафагарчилик, асабийлик бутун вужудини қайта эгаллаб олди:

— Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман, шуни билиб қўйинг. Қурт ҳам дарахтнинг бўшини кемиради. Шиллиқ қурт экансиз-у, лекин мен сиз ўйлаганчалик лапашанг эмасман. Шу пайтгача истиҳола қилдим. Орадан меҳр кўратилмасин дедим. Истиҳоланинг отини кўрқок ҳисоблашпсизда. Тупурдим сиздек олимга, — нафрат ва ғазаб билан деди келинчак. Унинг асаблари чарчаган бўлиб бўғзига келган нафрат ва ғазабини ушлаб қололмади.

Имомжон шуни кутиб турганмиди, сакраб, ўрнидан турди. Ғазабдан унинг кўзлари қизариб, томирлари шишиб кетди.

— Сен тупурдингми? Мана, сенга бўлмасам.

У оҳ деб чуқур йўталди-да, хотинининг юзига, устига тупурди.

Қумри унинг лўлилигига тан берди. Ваҳшиёна чақчайган кўзларига жирканиб, қаради-да ювинишга кириб кетди.

— Сен ҳали мендан жирканаяпсанми? Покиза бўлиб қолдингми?

Тепиб ҳаммомнинг қулфини бўзди. Эшик зарб билан Қумрига урилди. Бунга эътибор ҳам бермади. Хотинининг ёқасидан бўғиб у ердан судраб чиқди.

— Шундай ўтирасан, — деди зугум билан.

— Бор, йўлингдан қолма, мени ўз ҳолимга қўй, — деди нафратланиб келинчак.

— Ҳали, шунақами? Сени типч қўйиб бўлибман. Асабим билан ўйпашаяпсанми? Мендан ўлибгина ажралишсан, — деди кўзларига қон тўлиб. Ошноқ озгин юзлари ғазабдан қизариб кетди, кўзлари беўхшов чақчайди. Кўйлагининг ёқасига ёпишди. Уни мақкам товлаб кечирим сўрашни талаб эта бошлади. Келинчак хириллаб нафас олар, бироқ кечирим сўрамайман дегандек бошини қимирлатарди. Йигит янада маҳкамроқ бўға бошлади. Қумри сўздан қайтмади. Бу йигитни баттар дарғазаб этди: «Ҳаёт сен китобларда ўқигандек эмас, манжалақи». Қиз унинг чақчайган ваҳшиёна кўзидан даҳшатга тушди. «Наҳотки инсон кўзлари бу!» — чақмоқдек хаёлидан ўтди. Узини ҳимоя қилиш учун қўлидан чиқишга ҳаракат этиб, тепмоқчи бўлди. Бироқ эплай олмади. Бу йигитни баттар қутуртирди. У куч билан хотинининг корнига тепиб юборди. Келинчакнинг боши бетонга бориб тегди. Кўз олди қоронгилашиб, ҳолсиз ётиб қолди. Ранги докадек оқариб кетди. Шу пайт бақирик-чақирикдан бешикда ётган ўғилчаси уйғониб кетиб йиғлаб юборди. Унинг товуши узоқ-узоқлардан келаётгандек эди. У ҳеч нарсани идрок этмасди. Эри унинг устидан бир челақ муздек сув қуйди. Шундагина ўз бироз ўзига келди, кўзини очди.

— Милисага телефон қилиб қаматиб юбор. — деди да бамайлихотир кийиниб, кўзгуга қараб сочларини тараб, кийим-кечагини тўғрилаб эшикни шарақлатиб бекитиб кетди. Гўё у голибдек мағрур чиқиб кетди. У жангда

хотини голиб чиққанини сезмас эди. Гарчи у ер тишлаб ётган бўлса ҳам енгилмаган эди. Ҳақиқат учун, эзгулик учун аёл бўлса ҳам куч ва мушт ишлатиш лозимлигига ишонди. Қимки сени урса, сен ҳам уни уришинг, ҳақорат қилса ҳақорат қилишинг мумкин ва зарур экан деган хулосага келди. Бу Қумри учун галаба эди.

У устидаги кийимларини ахлатга ташлади. Муздек сувда қайта-қайта ювинди. Димқиқиб йиғлаётган ўғлини бешикдан каравотга олди. Гўдак бироз тинчланди. Она-сига мулойим жилмайди. Минг қилса ҳам аёл аёлда уни хўрлик босиб келди. Муздек деворга ёпишиб тўйиб-тўйиб йиғлади. Умрида биринчи марта ана шундай йиғлаши эди. Энди совуққонлик билан мулоҳаза юрита бошлади. Қўрқоқ. Қилиғи жазога лойиқлигини биледи, аммо жазо олишни истамайди, бўлмаса қочиб кетармиди? Оқибат шундай бўлиб чиқдики, у ўзини ҳасадчи, бахил, одамларга яхшилик раво кўрмайдиган, фақат ўзини ўйлайдиган киши чангалига тутиб берганини тушунди. Ҳар бир қадамда икки нуқтан назар тўқнашга ётганлигини англади.

У биринчи бор кўлнинг нариги бетига сузиб ўтганини эслади. Ушанда ўзидан 7—9 ёш катта болалар қатори катта кўлни кечиб ўтганди. Унинг дадиллигига, журъатига тенгдошлари тугул катталарнинг ҳам ҳаваси келганди. Ҳа, бу унинг ҳаётидаги дадил қадам эди. У ҳозир ҳам қандайдир бир дадил қадам кераклигини ҳаётида кескин бурилиш ясаш зарурлигини сезиб турарди. Аммо уни қандай амалга ошириш лозимлигини билолмасди?! Ҳамиша кўлдан кейин тўлиб-тошиб оқадиган анҳорда чўмилишни хўш кўрарди. Оқимга қарши сузаверарди, сузаверарди кўллари чарчаб қоларди. Бироқ маррага интиларди. «Бу менинг чиндамимни ва тириш-қоқлигимни билдирарди. Бироқ ҳаётда шафқатсизлик ва тadbиркорлик ҳам керак экан шивирлади, лаблари. У соатига қаради. Самолётнинг парвозига икки соат қолибди. У тезда нарсаларини йиғиштирди. Йўлга тушди.

Қумри ҳали она юртида ҳам бахтсизлик кутиб турганини, уйдан келган зудлик хабарни эри ўқиб, йиртиб ташлаганини билмасди. У уйдан чиққанида қор гупиллаб ёға бошлади. Октябрь ойида бу даражада совуқ бўлишини у ҳаётида биринчи марта кўриши эди. Самолёт кеч қолиб бўлса-да учди. У Урганч аэропортига келиб тушганида кечки пайт бўлиб қолган эди. Тошкент-

да майин елиб, снгил чарх уриб учкунлаётган қор бу ерда ниҳоятда қалин тўшалганини сизди. Юраги гупиллаб, руҳи снгил тортиб, қувониб кетди. У тезроқ уйга етиб олишни истарди. Ўзи ҳар доим шунақа бўлади: Тошкентдан қанот қоқиб учиб келасан. Қишлоққа яқинлашсанг қувончдан юрагинг дук-дук уради. Бу туғилганг ерига соғинч ва меҳр туйғуси. Қишлоқдаги ҳар бир сўқмоқ, ҳар бир дала, ҳар бир дарахт сенга таниш. Лекин булар ҳар келганингда бошқатдан янги бўлиб кўрилади. Манзилдаги пастаккина кўримсизгина уй ҳам сенга шинам, ёқимли бўлиб туюладики, уни ҳатто қасрга ҳам алмашгинг келмайди. Одамлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади: каттадан кичиккача ҳамма сени танийди, таниганда ҳам шунчаки танимас, бамисли бир оилда ўсгандек, уларнинг ҳаммаси сенга энг яқин қариндошдек. Аслини олганда ҳам ҳаммаси бир-бирига чагишиб кетган. Қишлоғига кетадиган йўловчи машиналарни сабрсизлик билан кутаётган Қумри шуларни кўнгилдан ўтказарди. Қумри совқотиб қолмаслик учун уёқдан бу ёққа юра бошлади. Фермадан шаҳарга сут ташийдиган машина ўзидан сал ўтиб тўхтади. Фираширада шофёрни танимади.

— Қумри, — ҳайдовчи чақирди уни ва машинадан тушиб ёрдамлашгани келди. Шундагина синфдоши Олимни таниди. Улар қариндош эдилар. Армиядан унга узлуксиз хатлар ёзиб турарди. У синфдоши Озодани севарди. Унинг тўйи кечаси ўзини тупроққа ташлаб йиғлаганини айтиб беришганди. У дўстликни ниҳоятда қадрлайдиган йигит эди. У армиядан қайтиб келаётиб Тошкентга тушганди. Қумрини излаб келганида шундай кўнгилсиз суҳбатга дуч келди.

— Қумри шу ерда яшайдими?

— Шу ерда, — эрининг дағал овози эшитилди.

— Тошкентда тўхтаганимни эшитса холам сўрайди. Хабар олиб қўйай дедим.

— Энди унинг хабарини олувчи бор. Шундай деб қўйинг, — у шарақ этиб эшикни беркитди. Кутилмаган бу суҳбатдан Қумри қотиб қолди. Бир хаёли кетидан юғурай деди-ю, бироқ юзи чидамади. Ҳозир шунини эслаб юраги ғазаб ва нафратдан яна бир қалқиди. Улар анчагача жим кетишди.

— Қўчқорми, новвот, — ниҳоят жимликни бузди йигит. Ўз хаёллари билан банд бўлган киз унинг сўзларини англамади. У томонга қаради.

— Ҳорибсан-а, кўчқорми, поввот. — Қайта сўрзди.

Кейинги кунлар ичида Қумрнинг биринчи марта юзига табассум югурди. Қишлоқча ибора унга негадир бошқача таъсир қилди.

— Кўчқор. — Самимийлик билан жавоб қилди у. Эрнинг қўполлигини кўнглига олмаганидан ва унда кунни эсламаганидан миннатдор бўлди.

— Биринчиси поввот, иккинчиси кўчқор. Яхши. — Бироз жим турди-да давом этди. — Бугун донинг¹ учта рейсга ҳам чиқди. Охири овора бўлмади, шаҳарга сўт олиб бораман. Шунда ўзим айланман дедим.

— Омонликми? — ялт этиб қаради қиз, унинг сўзини охиригача эшитмай.

— Ҳали билмайсанми? — кичкина қўй кўзларини қисиб ажабланди у.

— Нани? — қандайдир совуқ хабарни сезиб юраги тартибсиз уриб кетди. Кўнглидан қизини, ундаи кейин онасини ўтказди.

— Каллаи саҳардан телеграмма барвордим.

— Олмадим. Олимбой гапни айлантириб ўтирма, — у хабарни эри олганини тушуниди. — Очиқчасига айта қўй.

Гапни нимадан бошлашни билмай турган Олимбойга бу қўл келди.

Машина қишлоқнинг ўнқир-чўнқир бузилган кўчаларидан ўтиб ундан анча берида тўхтади. Эшикнинг олдигача боришни марҳумга беҳурматлик деб билди, истиҳола қилди. Машина тўхтаган заҳоти Норжон момонинг катта чўпон ити вовуллади. Унга қўшни уйдан бошқаси жавоб қилди. Момо деразадан мўраллади. У қараганда Қумри негадир бошқача бўлиб кетди. Кампирни кўзи қаттиқ, кимга суқ билан қараса, ажралмас касалга мубтало бўлади, дейишарди болалигида. Шунинг учун ҳам ҳеч бир бола унинг боғига ўғриликка тушмасди. Елғиз яшовчи бу кампирнинг ҳовлиси қишлоқдаги кичкинагина жаннат деса арзийди. Эрта баҳордан кеч кузгача мева-чева шигил. Бири тугаса, иккинчиси пишиб етилади. Шотут, оқ тутдан тортиб ёнғоқгача бор эди. У ҳар йили дастлабки ҳосилни қўни-қўшнига тарқатади. У китобга қараб тасбеҳ айлантириб одамларнинг тақдирини, қисматини ҳам кўриб кўярди. Ҳатто болалар-у аёлларни даволарди. Қумрнинг онаси унга

¹ Дойи — тоға (хоразмча).

ниҳоятда ихлос кўйганди. Бироқ қиз инс-жинсларга ишонмас, сўз-у, қилиқларини такрорлар худди ўзи бўлиб берарди. Бундай пайтларда онасининг жаҳли чиқар. «тилинг тегмасин», деб уришарди. Онасининг айтишича, у ҳеч докторга мурожаат қилмаган. Болаларининг ҳам, ўзининг ҳам бирор жойи оғриси момо 2—3 уқалаб кўйса бас, отдек бўлиб кетишаркан. Қумри момони болалигида қандай кўрган бўлса шундай: пешонасига пешинбоғ боғлаган, бошига лечак чиқариб катта оқ рўмол ўраган. Катта-катта кўзларида синчковлик бор. Ҳозир кўзи тушса онлавий можароларини биладигандек ва уни қишлоққа тарқатадигандек қадамини тезлатди.

Яна бир дала айлангандан кейин киндик қони тўкилган, ўсиб-улғайган уйига яқинлашди. Оппоқ қор билан қопланган пастаккина уй гўё лечак ўраган, оппоқ кийинган қишлоқ кампирига ўхшаб кетарди. Кичкилагина деразалар орасига қўлда читналган оппоқ пахта кўйилганди. Ромларнинг туташган жойларига совуқ кирмасин учун қалин қаттиқ қоғоз ёпиштирилган бўлиб, у ташқаридан хунуккина кўзга ташланарди. Деразанинг муз қоплаган шишалари ҳам кўзи ожиз қариядек туюлди, қизга. Негадир ҳар қишда келса уйининг туришини тишлари тўкилган, эрта қартайган қишлоқ кампирларига ўхшатарди. Қишлоқ ҳовлиларида қулф-калит йўқ эди. Эшик тамбалаб кўйиларди. Бу одам йўқлигини билдирарди. Ҳар келганида Қумри уни суриб очарди. Ҳозир эса вар-варақ. Гувала девор тиши тўкилган тароқдек хароб аҳволда. Худди шу ерда товуш чиқариб бўзлаши лозим эди. У синфдошидан келинойиси оламдан ўтганини билиб олганди. Аксига олиб томоғига нимадир тиқилгандек миқ этолмасди.

— Қумри келди, — деди кимдир енгилгина тин олиб. Биринчи бўлиб маҳсичан холаси чапак чалиб, айтими-чилик айтиб, пешвоз чиқди. У қора бахмал камзули устидан қишлоқ одатига хос белбоғ боғлаганди. Кўйлагининг узун енглари камзулидан чиқиб турарди. Қўли енгининг ичида тургани учун бўғиқ товуш чиқар, бироқ панжаларни зирқиратмасди. У жиянини кучоқлаб йиғлай бошлади. Қариндош-уруғлар унга жўр бўлиб бўзлашди. Энг охирида сочлари тўзғиган, бошидаги рўмол елкасига тушган, ранги докадек оқариб кетган онасига етди. Унинг бўзлашига чидаб бўлмасди. Умида йиғламаган ҳам йиғларди. Қумри гапиролмас, ҳиқиллар, кўз ёшлари тинимсиз қуюларди. Шу пайт унинг кўзи

қизига тушди. Сағир қолган жиянининг қўлида турган гўдак ҳамманинг уввос тортишидан қўрқиб олдиқ афтини буриштириб турди-да, йиғлаб юборди. Бунн кузатиб турган холаси уларни ташқарига ҳайдади.

Бирикчи бўлиб йиғини холаси тўхтатди. Қумрининг қўлидаги гўдагини олиб, қизларга берди. У камзулига тикиб қўйган кўйлагининг узун енти билан кўз ёшларини артди. Сўнгра бошқалар тўхтадилар. Онаси ҳамон уввос соларди. Қумри кўнгли бузилиб, кўзларидан дувиллаб ёш қўйилиб, ҳиқиллар, бироқ айтмчилик айтолмасди.

— Шукур қил, йиғлаган билан ўрнига галами? Энди қолганлар омон бўлишсин. Қумрининг ҳам юракини эзавсрма.

Шу пайт кириб келган момо кўнгил берди ва овозини чиқариб, қуръондан сура бошлади. Уй бироз тинчигандан кейин пичирлашга ўтди. Онаси бўлса ҳамон ҳиқилларди. Қумри онасининг елкаларини, оппоқ сочларини сийпалади. Қийшайиб кетган рўмолини қайтадан боғлади. У юзини қизининг елкасига босди. Унинг товуши чиқмас, бироқ ич-ичидан йиғлаётгани, титраётгани елкаларидан сезиларди.

— Шундин¹, одам холасин², холамасин юмалаб кетаверади. Эртами-гечми³ ҳаммамизни борадиган жойимиз шу, — кўнгил берди момо. Қумрининг назарида бу сўзлар кўпроқ ўзига ва бошқаларга тасалли бериш учун айтилгандек эди.

— Бийим, — тили гапга айланмай сўради Қумри.

— Оқшом⁴ ерга қўйдик, — деди холаси рўмолча ва елпигич ўрнини бажарадиган узун енгига кўз ёшларини артиб, яна турмаклаб қўйди.

Шу пайт келаётганидан дарак бериб оёғидаги қорларни остонага тақ-тақ қоқиб, йўталиб ёнма-ён ҳовлида турадиган амакиси кириб келди. Эндигинна қирқлардан ошган амакиси аллақачон кўзойнак тақиб олган, бошида уринқираган шляпа, бўйнида бўйинбоғ. Мактабдан келаётгани кўриниб турарди. У сўрашиб бўлгач изоҳ берди: — Ун иккида чиқарсак бўларди. Етиб келармикансан деб бешгача кутдик. Узоқ йўлнинг йўриғи бошқа дегани шу. Галганинг яхши бўлди, энангга елкадошсан.

¹ Шундин — шундай.

² Холасин — хоҳласин.

³ Геч — кеч.

⁴ Оқшом — кеча.

Кумри муносиб жавоб тополмасди. Индамай қўя қолди.

— У қўзилайдиган пайтда ток ўчиб қолса бўлади-ми, шунданми, худоданми? — гапга аралашди, афсусланиб холаси.

— Узи камқон экан. 40 процент. Одамда бўладиган қоннинг тенг ярми, — деди шифохонада ишлайдиган қариндошларидан бири.

Кумри иккала колхоз орасида қурилган касалхонани кўз олдига келтирди. Унда барча беморлар даволанар, туғруқхона учун 10—15 ўрип ажратилганди, холос. Кўримсизгина бу касалхонада иссиқ сув нари турсин, пахтага сув зарур пайтлари совуқ сув ҳам топилмасди. Челак-челак сув ташиб келтириларди. Беморлар қўлини ювадиган жойлар ҳам ибтидоний эди.

— Боламнинг тупроғи қуримасдан кетган галиним-а¹. Кун кўрминг кетган, болаларим-а, ўғлима зор қақшадим. Ташла шу тракторингни дадим.

Онаси яна бўзлай бошлади. Унга барча қариндош-уруғлар қўшилдилар.

Онасининг эски яраси тимдаланди. Аслида ҳали эскирмаганди. Ҳали ўғлининг йили ҳам чиқмаганди. Қумрининг акаси пахтага дори сепадиган тракторда ишларди. Икки баравар маош тўланса-да, бу ишдан барча қочарди. У бўлса ёни, кучига ишонарди. Янги уй қуриш ишқиди эди.

— Умрим сағир боқиб ўтди. Худойим на гунойим² боради мани?

Ўтириб-ўтириб юракни эзиб бирдан йиглаб юборарди онаси.

Ҳақиқатда онасининг умрида қувончли дамлар кам бўлганди.

У урушдан бир оёқсиз, бир қўлсиз келган йигитга турмушга чиқди. Икки болалик бўлганида эри урушдаги яраси қўзиб оламдан ўтди. Шундан кейин турмуш қурмай, болаларни ўзи улғайтирди. Эндигина оғзим ошга етди деганида ўғлининг ҳам паймонаси тўлди. Унга қелини эргашди. Улардан икки фарзанд қолган бўлиб, улар ҳали гўдак эди.

— Шукур қил, мен сағир боқишни ҳам бахт деб билардим. Умрим ёлғиз ўтди-ку. — Кўнгил берди мо-

¹ Галиним. — келиним.

² Гунойим — гуноҳим.

мо. — Бўлди, энди шукур қилинглар, яхши худога ҳам керак.

У қуръондан оят ўқий бошлади. «Маъракаларда халфанинг бўлиши нақадар оқилона! Бўзлаш кучайса қуръондан сура ўқиш муддаосида барчани бир насда тинчлантиради: йиғласанглар савоби тегмайди, деб қўяди. Болаларини охириги «роҳатидан» айиришдан кўрққан энаси йиғидан тўхтайдди. Акс ҳолда уни тўхтатиб бўлмайди. Хозир момодан мишнатдор бўлиб қараб қўйдди. У қариган чоқда камдан-кам кишиларга насиб қиладиган латиф нуронийлик билан файзли эди. У тўйарда қатнашмасди-ю, маъракапарда эски китоблардан ўқиб, барчани овутарди. Момони шу атрофнинг энг кучли халфаси дейишарди.

Ҳар бир куни шундай ўтар, биров келар, биров кетарди Қумрининг назарида онаси соат сайин сўлаётгандек эди. У онасига қараб ачинар, кўнгил беришни, юпатишни билмас, қўшилиб юм-юм йиғларди, холос. Қумри рўзгор ташвишларини ўз зиммасига олди. Иш билан машғул бўлиб, дардларини унутгандек бўларди. У ҳозир тандирга ўт қалаётдиб қишлоқ билан шаҳар ўртасидаги кескин фарққа ачиниб кетди. Бу фарқ камайишнинг ўрнига йилдан йилга ошиб борарди. Урганчининг ёнгинасидаги бу қишлоқда ҳам аҳвол оғир эди. Хоразм чўллари орасида Газочаг шаҳарчаси бор. У ердан газ чиққан дейишади. Қумри ҳеч бориб кўрмаган. Туз кўнига бораётганида гувиллаб турган оловни узоқдан кўрган, холос. Ёнгинасида ана шундай қимматбаҳо бўлоқ бор-у, улар ёқилғига муҳтож. Кўмир амримаҳол бўлгани учун ердагиларнинг энг зўр ёқилғиси ғўзапоя, тэппи. Таппи уйни иситишга, печкага яхши. Бунинг учун молларининг тезагини зоғарадек қилишадида, молхона томларига ёпиб ташлайдилар. Қуёшда обдон қуриган таппи уйни иситиш учун печкага яхши. Таппир ва козон ўчоққа ғўзапоядан зўри йўқ. Гувва ёнади-да, тандирни тезда оқартиради. Учоқдаги овқат ҳам тез пишали. Қумгонининг бирпасда шарақ-шарақ қилишини айтмай-сизми? Телевизорда айтаётганди, олимлар ғўзапоядан қимматбаҳо нимадир олишни синаб кўришаётган экан. Агар топишса, яна халқнинг ризқи қирқилади, афсусланиб кетди Қумри. У ғўзапоянинг 2—3 тасини битта қилиб дасталаб сочилганларини супириб тандир ёнгга келтирди. Ошган хамирни олиб чиқаётган келинбойисига сўз қотди:

— Бийи, ғўзапонинг охири, энди сизлардан оламэн.

— Жоним билан, сизлардан аяйдиган нарсам борми, — жавоб қилди самимийлик билан амакисининг хотини. — Ҳаммасини чўрак қилибсан.

— Келди-кетдига шуниси маъқулроқ, сизин овора этмайин деб ўйладим.

— Овораси борми, одатларинг қурмасин сани, — енгилгина уришди келинойиси.

Одатда пошти икки киши ёпарди. Чунки у катта ва юнқа бўлгани учун тез пишиб чиқарди. Бир аёл ҳам ёпишга, ҳам хамирни ёйишга улгурмайди. Қумри одамлардан ёрдам сўраб ўтирмасди. Тўйларда ёпиладиган чўракдек қилиб қўя қоларди. Қумрининг хамир қорғанини билиб, келинойисининг ўзи келиб қолганди.

— Сен ёшсан, ойдин қош-кўзларинг ҳали керак. Қани енгликни, кийимларни бер, тандирга ўзим кираман.

Бироз эркалаб, самимийлик билан айтилган бу сўз юрасини қалқитди. Тандирликни ечиб берди-да, бириинчи марта эътибор билан қаради. Келинойисининг саккиз нафар фарзанди бўлса-да, қадди-қомати келинчақлариникидек позик эди. Бироқ юзи ва қўллари ёрилиб тўр-тўр бўлиб кетган эди. Иккаласи ҳам ўз юмуши билан банд, фақат тикочининг тахтага бир текис тақ-тақ урилаётганиггина эшитилди.

Уй олдида ярим яланғоч болалар ўйнаб юришар, бирининг оёғида фақат калиш, ҳатто пайпоғи ҳам йўқ, иккинчисида ювилавериб яғири чиқиб қолган пахтали нимча, яна бири жубба кийиб олган, кўкраги очиқ турарди. Бурунлари оқиб, дам бадам тортишар, ёки жуббасининг енгига артиб қўйишарди. Уларнинг қай бири кичигу қай бири катталыгини билиб бўлмасди. Ярим яланғоч, кир-чир кийинган болакайлар шу янғасининг болалари эди. Уларнинг орасида биргина Қумрининг қизчаси кийиниб ўраниб-чирмашиб олганди. Қишлоқнинг зиёлиси бўлган ўқитувчининг боласи шу бўлгандан кейин колхозчининг боласи бундан ҳам хор. Бу юришлари нотўғри деб кўринг. Ўзимиз ҳам шундай ўсганмиз. Отаси ҳам, сен ҳам деб қўйишади. Буларнинг бари йўқчиликдан экаплиги уларнинг хаёлига ҳам келмасди. Аҳолининг ҳеч бири, ҳатто қарилари ҳам шу чоққа қадар колхоздан норози бўлганини эшитмади. Улар оғир меҳнатлари орқасидан етиштирган маҳсулотларини доим икки қўллаб давлатга топширишади, эвазига арзимамаган пул олиб, шўрва-шўлтик ичишади.

• Дастлабки нон пишиб, ёқимли ҳиди ён атрофга таралганда болаларнинг бари югуриб келишди.

• — Опа, кулча ёпдингизми? — Бурнини ялтираб турган сингига артиб, сўради бири. Қумри ҳар сафар болаларнинг ҳар бирига иккитадан кичкина кулча ясарди. Дастлабки пишиб чиққанини болаларга тарқатди. Бир чеккада оғизларини кўпиртириб кавш қайтариб ётган сингир ёнидаги катта ит эринибгина керишиб қўйди, Қизчаси далтак-далтак юриб унинг ёнига борди-да, нондан бир бурда берди. Буни кўриб қолган келинойиси уришди:

• — Итни ювинди билан боқади, қизим. Иссиқ нон билан эмас гуноси¹ бор.

• Келинойисининг гапини эшитганида Тошкентдаги қўшнисини эслади. Уйда немис итини асрар, унга ўзи қатори кўриб, энг яхши емишларни берарди. «Чорасиз дунё, ҳар ким билганича яшаяпти».

• Қумри бир қўлида тафти чиқиб турган нонни, .. бир қўлида чўғда тутатилган исириқни олиб кирганида кампирлар ҳамон тирикчиликнинг оғирлиги, еру сувнинг шўрлаб кетаётганлиги, сабзавот, мева-чева йилдан йилга қимматлашаётганлиги-ю эркакларнинг ароқхўрлиги, эр-хотинларнинг ажралишлари, аллакимларнинг никоҳ тўйлари, дафн маросимлари тўғрисида, бир-бирларига паст овозда кўнгил бўшатаётган эдилар. Онаси бўлса тапга қўшилмас, ўзига бир нималарнидир шивирлаб дарवेशона чайқалиб ўтирарди. «Бундан кўра бирор юмушга урнаса, ғимирлаб турса эрмак бўларди. Бирок Хоразмда азадор аёлга иш қилдиришмайди. Бу уят ҳисобланади. Аслида шу бекор».

• У исириқни хонада 2—3 айлантирди-да, энасининг олдига борди.

• — Эна, — оғир фикрлардан узоқлаштирмоқчи бўлди. — Эна, исванд² келтирдим.

• — Тумчани³ тандирга қўйдингми? — оғир қўзғолиб исириққа яқин келаётиб, сўради онаси. Бисмиллоҳир роҳманир роҳим, — дея дуога қўлини тутди-да юзини сийпалади.

• — Қумри, энангни этагини тут, — ўргатди кимдир.

• Бу ернинг кампирлари исириқнинг дудини куйлагининг этагидан тутиб ёқасидан чиқаришни хуш кўри-

¹ Гуноси — гуноҳи.

² Исванд — исириқ.

³ Тумча — қумғон.

шарди. Шундагина дард форие бўлади, деб ҳисобланарди. Қумри исирикни аммалари, холалари — барча кампирларнинг ёнига бир-бир олиб борди. Улар Қумрининг чаққонлигини тилга олиб, умр тилаб алқадилар. Шундагина опасининг кўзларида учқун ялт этиб, бошини кўтариб қўйди.

Қумри печканинг кулини олиб гўзапоя қалади. Сув қайнагунча чойнак-пиёлаларни кулда ярқиратиб тоза-лади. Қумгон қайнаб қулқуллар, гўлдирад, жони бордек қонқоғини тақиллатарди. Олов аҳён-аҳёнда чарсиллаб товуш чиқарарди.

Ана шундай қилиб, қирқ кун ўтди. Марҳумнинг қирқидан кейин узоқ-яқиндан келган барча қариндош-уруғлар тарқалиб, уй бўм-бўш бўлиб қолди. Одам тафтини одам олар экан, опаси ўзини ёмон сеза бошлади.

— Қумри, юрагим ёнапти, сув олиб кел, — деди-да ён томонга чўзилди. Сувни ичмади. Оғир-оғир нафас олаётиб зўрға гапирди:

— Паймонам тўлганга ўхшиди¹. Аканинг етимларини хўрлатма, белингни маҳкам боғла.

Бошқа гапиролмади. Нимадир сўзламоқчи бўлди, лаблари шивирлади, холос. Нафас олиши оғирлашиб, хириллай бошлади. У борган сари кучайди, худди хуррак тортаётгандек эди. Сўнгра тинди. Ҳаммаси кутилмаганда чақмоқ ургандек, яшиндек бўлиб ўтди. Қумри ҳамма нарсани кутса-да тақдирнинг бу шафқатсиз зарбасини кутмаган эди. Гангиб, довдираб қолди. Яхшиям холаси уйда эди. У маст кишидек гандираклаб чироқ ўтказилмаган зим-зиё қишлоқ кўчасига чиқди-ю, овозини қўйиб йиғлаб юборди. Унинг фарёдига бир пасда амакиси, қўни-қўшни чиқиб келди. Момо томирини ушлаб кўрди. Бош чайқади.

— Энанг эрталабгача меҳмон, болам, тайёргарлигингни кўравер.

Улимнинг ўзи бўлмайди. Барча расм-русумини ўрнига қўйиб кўмиш осон эмас. Вақт тағлигида ҳали у йўқ, ҳали бу йўқ, деб қолишади. Кафандан тортиб, оппоқ пахтача зарур. Югур-югур бошланди. Қумри юм-юм йиғлаб, сандиқ титкилайди. Уйда нима бор, нима йўқ билмаса...

Қариндош-уруғ, қўни-қўшни ўзини четга олишмади. Қишлоқдаги бу бирдамликни ҳеч нарсага қиёслаб,

¹ Ухшиди — ўхшайди.

теглаб бўлмайди. Кўпчиликнинг садағаси кетсанг арзийди. Марҳумани янги кўрпага ўраб уйнинг ўртасига ётқизишди. Бир уй аёлга момо саҳаргача китоб ўқиб чиқди. Бу абадий уйқуга кетишдан олдин ўқиладиган алла эди. Бунақа аллани биринчи эшитиш эди, ҳатто ёши улуғлар ҳам эшитмаган экан. Унинг фалсафага тўла сўзлари одамни титратиб, қалбини ларзага солса, мунгли оҳанги осойишта уйқуга чорларди.

Қариндошлар дафн маросимини ўтказишиб, маъракаларига тайёргарлик кўриш учун ёрдамга тутинишди. Хотин-халаж уйма-уй юриб, идиш-товоқ йиғишди, ҳамир қориб поп ёпишди. Эркаклар қозон, ўчоқ, самовар олиб келишди. Овқатга ушашди. Ҳаммасига амакиси бош-қош.

Қумри рўзгор ташвишларига берилиб кетгандагина тинчланарди. Бошқа пайтларда фарёди авж оларди.

Барча «йиғи-сиғи билан ўлгани тирилтириб бўлармиди, тақдирга тап бериш керак» деб Қумрини юлетишга уринишар, у бўлса барибир йиғидап тинмасди. Сочлари тўзғаб, қовоқлари шишиб кетган, гўё унинг ёшлигидан асар қолмагандек эди. Бўзламаган пайтларда ҳам катта-катта қора кўзлари шундай мунгли боқардики, худди ҳозир йиғлаб боралдигандек. Ҳақиқатда унинг кўнгли бўш эди. Йиғлаганда ҳам кўпгина аёллардек айтимчилик айтиб, кўнглини бўшатиб ололмасди. Аксинча ички-ичкиб, ҳаприқиб-ҳаприқиб титраб йиғларди.

Еттиси кун эрталаб аёллар биринчи марта қабристонга боришди. Ранг-рўйи мурданикидек оқариб кетган Қумри худди атрофида ҳеч нарса йўқдек, қабристонда ёлғиз ўзи юриб бораётгандек кўзлари ожизлариники сингари маъносиз, бошини тик тутиб ғам-ғуссани ичига ютиб, лабларини қимтиб олганича борарди.

Хотин-халажнинг фарёди у ерни тутиб кетди. Ҳали тупроғи қуриб улгурмаган қабр тепасига келиб, ҳар бирининг ўз дарди кўзгалди. Қумри ҳам энди ўзини тутаолмади. Бутун вужуди билан дард-алам ва жудодликдан зор-зор йиғлай бошлади. Йиғлаганда ҳам жон азобидан ларзага келиб, ўзига эрк бериб йиғлар, чексиз қайғуга берилганидан чўкиб борарди.

Аёллар қабрни қучоқлаб йиғлаётган Қумрининг ички қўлтиғидан олишди.

— Вой, знамлаб йиғласанг бўлмайдим, ичингга солиб ўзингни еб қўясан.

— Сизлар бораверинглар, ҳозир етиб оламан, қуръон ўқимоқчиман.

Лёллар қанчалик олиб кетишга қисташмасин, у кўнмади. Бироқ энди у анча ўзига келганди.

Қадам товуши, гўнғир-гўнғирлар узоқлашди, «Кўнглига солган экан-да, ўлимдан сал олдин ўргатганди, энагинам». Унинг сўзларини хаёлидан ўзказди. «Худо борми, йўқми бундан қатъий назар, инсон барибир мушкул аҳволга тушганида худони эслаб қолади. Шунинг учун бўлса керак, худога ишонмайдиган кишилар бэша тошга тегмагунча уни эслашмайди. Сен худога ишонмаслигингдан афсусланаман. Ҳар ҳолда тиловат қилишини билишинг керак».

У букчайиб ўтирганича қайта-қайта тиловат қилди. Отасини, онасини, акасини, келинойисини ва улар орасидagi кичкина қабрлар ёнига ўтиб, барини бир-бир хотирлади. Тиловатдан кейин асаблари юмшаб, қалби бўм-бўш бўлиб қолди.

Қиш бўлса-да, баҳор кунларидек ҳаво илиқ бўлиб, майин шамол эсиб турарди. Жимжитлик. Қушларнинг сайроқи товушигина эшитилади. Бу осойишталик унга ниҳоятда ёқди. Кўндан бери бунақа мусаффо тонгини кўрмаган эди. Кўндан бери қушларнинг бундай ёқимли сайрашини ҳис этмаган эди. «Нега шунчалик йиғи-сиғи, оҳ-воҳ. Бир кун мен ҳам ўламан, шу ерга келаман. Бу қайта яхши-ку! Ахир бу ер нақадар осойишта, тинч. Ором олиш мумкин». Улган одам энг бахтиёр одамдек туйилди унга. У бу ерда узоқ ўтиришни хоҳларди. Лекин кейинги ойлар ичида биринчи марта ғам-ташвишдан йироқ осойишта фикрлаб ўтириши эди.

Шу кайфиятда анчагина ўтирди. Гўё йўқотган куч-қувватини қайта тиклаб олаётгандек эди. Шу маҳал кўкрагидан тирқираб сут оққанини сизди. Бу беихтиёр гўдақларини, жамики турмуш аччиқ-чучукларини эслатди. У ўрнидан оғир қўзғалди. «Турмуш ўзи шундай қурилган экан-да, нақадар даҳшатли ва нақадар оқилона. Бир-бирига узвий боғлиқ: боши, охири, давоми бор. Агар болаларим бўлмаганида, мен учун яшашнинг қизиғи қолмади. Бироқ, уларни тарбиялаш бурчим. Шудар мени ушлаб турибди».

Бу ер Жонхароз бува қабристони дейиларди. У мачит ёнидан ўтар экан момо айтиб берган ривоятни эслатди. Мачит ёнига оғир чўкди. Жонхароз бува хотирасини ёд этиб, сукут сақлади, сўнгра тиловат қилди.

Хоразмда ҳар бир қабристоннинг ўз ривояти бор. Жонхароз бува ана шундай қадимий хотираларга эга. Қадим ўтган замонда Хоразм гуллаб-яшнаган, дони кетган машҳур юрт бўлиб, унга кўз олайтирганлар кўл экан. Душманлар лак-лак қўшин тортиб, қайта-қайта хужумга ўтганлар-у бироқ, подшо аскарларини енг олиш-са-да, халқни енг олмаганлар. Шундан кейин ёв бутун элни йўқ қилишга жазм этибди. Айни кучга тўлган Жонхароз бува йигитларни тўплаб қарини жангга отланибди. Улар лак-лак лашкарлар олдида озчилик бул-са-да дадил жангга киришдилар. Бир томчи қонни қол-гунча олишибдилар. Охирида оғир ярадор лашкарбо-шини балиқларга ем бўлсин деб сувга отишибди.

Унинг ўлиб кетишига ишончлари комил экан. Бироқ у сувдан эсон-омон чиқиб, қайта қўшин тўплаб, хужумга ўтибди. Иккинчи бор танг аҳволга тушганида уни ўтда куйдирмоқчи бўлишибди. Табиат қудратини қараинки, у оловда ёнамас эмиш.

Оёқ-қўли боғланган тахтаю арқон ёнибди, у куймаб-ди. Шунда ғойибдан оқ от пайдо бўлиб, уни оловдан олиб, елдек учибди. У яна қайта курашга отланибди. Энди душманлари уни алдаб харозга — тегирмонга бос-тирмоқчи бўлишибди. Катта тегирмон тоши ясашибди. У бетўхтов айланиб турар, кимки шу уйга қадам қўйса сасииз-самарсиз тегирмон тоши тагига тушиб кетар экан. Жонхароз бува аскарлари билан шу пистирмага дуч келибди. Босқинчилар тегирмон тоши остидан ҳам бус-бутун чиқиб келаётган сардорни кўришганида, даҳ-шатга тушишибди-да, бу халқни енгиб бўлмаслигига ақли етиб Хоразмни ташлаб қочишибди. Шу-шу элга ёв йўламабди. Ешини яшаб, ошини ошагандан кейин уни шу ерга дафи этишибди.

Жонхароз бува халқ тимсоли эмасми? Асрлар оша машҳур бўлган Хоразмга кимлар кўз олайтирмади. Би-ри босқинчилик, бири зулм, бири алдов билан кириб келди. Бироқ халқни енгиб бўлмайди. У яшайоти.

Қумри эрталаб молларга ем бергани ўрнидан турди. Эшикни очанида деганида тутқичга қўшиб турган катта кулранг капалакка кўзи тушди. «Куя капалак», деди-да, супурги билан урмоқчи бўлди. Бироқ бир гап эсига ту-шиб, беихтиёр оёқ-қўли бўшашиб кетди. Хоразмлик-лар бундай катта капалакни руҳ дейишади-ку! Одам ўлганидан кейин жони ана шу жониворга кўчиб ўтар-кан. Етимлардан хабар олгани келган эпасининг руҳи

эмасми бу? У капалакка маъюс тикилиб турди. Энасининг ўлим олдидаги термулган кўзлари хаёлига келди. Капалакка тегишмади. Эшикни тутқичидан ушламасдан секин эҳтиётлаб очди. Гўё капалакка озор берса онасига озор берадигандек туюлди. Қумри айвондан ҳовлига чиқди-да, кўзларини юмганча тўхтаб қолди. Янги ёққан қор кўзини қамаштирди. Нам тупроқ ва молхонанинг ҳиди гул этиб димоғига урилди. Қумри ишни тугатиб қайтиб келганидан кейин ҳам капалакни қидирди. Ромга қўшиб турарди. Ром тунд кўк рангда бўлгани учун у унчалик кўзга ташланмасди.

Қумри рўзғор ташвишлари, келди-кетди билан бўлиб капалакни унутди. Кечки пайт эсига тушиб қолди. Қўнган жойларини, уйларни излади. Йўқ эди. Одам ҳам шундай хаёлларга борадими? Яна излаётганимми. Алаҳсираяпманми ўзи! Тфу. Еқасининг ичидан кўкрагига тупурди. Бемаъни гап. Одамнинг жони узилгандан кейин руҳи ўлмасдан капалакка кўчишини ким кўрибди? Бу ҳам бир афсонада. Асабларим чарчабди.

Жудолликни жияни Илҳомбой оғир ўтказди. Қасал бўлиб қолди. Ҳарорати кўтарилди. Юз-кўзлари қизариб, бўртиб кетган, аъзойи-бадани ўт бўлиб ёнар, тинмай совуқ сув сўрарди. Қумри ишларини ташлади-да суйиб, эркалаб яна бироз чндаш кераклигини тушунтира бошлади. Қумри жажжи қалблар ғамини ҳали ҳеч қачон бунчалик ҳис этмаганди. Уша куллари Қумри янада камгап бўлиб қолди, доим аллашмалар ҳақида ўйлаб юрарди. У ўзининг ва болаларининг тақдирини ҳал этмоқда эди. Утин ёраётганда ҳам, ғўзапоя чопаетганда ҳам, мол-ҳолга қараётганда ҳам хаёлида фақат шу! Ана шу оғир дамларда уларнинг ғамига момо шерик бўлди. Биринчи марта Илҳомбой қаттиқ алаҳсираётган пайтда таёгини дўқиллатиб кириб келди. У қомати ҳали тик бўлса-да, суянчиқ олиб юрар, қордан сирпанишдан эҳтиёт бўларди.

— Буни доривор ўтлардан сиқиб чиқарганман. Ой ёғдусида сақлаганман. Болага ичкиз,— деди у меҳрибонлик билан. — Мана, буни эса ўзинг ич, йиғлайвериб кўкрагинг ҳам қуриб қолди.

Кампир турли хил гиёҳларни яхши фарқлар, қуёш чиқмасдан саҳарлаб йиғиб қуришиб қўяр, кимга керак бўлса олиб кетарди. Гиёҳ учун пул беришса олмас, уларни ўзим билан гўрга олиб кетманми деб астойдил хафа бўларди. У боланинг пешонасига қўлларини қўйди:

— Нега биров онага зор, биров болага?! Нега тескари бу дунёнинг иши? — шивирлади момо болани сийлаб, эркалаб.

Бола секин кўзини очди. Қумрининг назарида у шу кунларда ниҳоятда озиб кетган эдики, бурни билан кўзигина қолганди. Унинг киприклари тўхтовсиз пирпирлади. Ёноқ суяклари бўртиб кўришиб турарди.

— Эна, — деди бола шивирлаб.

— Гулжаҳонга ўхшатдингми? Қандай энанг бор эди. Унуттиш қийин уни, болагинам-ей.

Боланинг юзи-қўлларидан ўпиб бағрига босди. Нималаридир пичирлаб оёқ-қўлларини, бошини, қулоғининг орқаларини уқалади. Малҳамдан ичирди. Шундан кейингина бола бироз тинчланди, осуда уйқуга кетди. Кампир иккинчи кунни товуқ олиб келди. Сўйдириб иссиқгина қонини боланинг бадашига суйкади, сўнгра шўрвага уннади.

— Момо, уйда товуқ бор эди-ку, — деди Қумри.

— Буни мен атайлаб гиёҳ бериб боққанман, — жавоб қилди момо.

Қумри момога бириччи марта меҳри товланиб кетди. Худди онаси тирилиб келгандек ҳис этди. Момо онаининг тақдирини шаҳсан ўзига боғлиқдай ташвишланаётганидан Қумри аввало ажзбланди. Бора-бора шу даражада ўрганиб кетдики, ҳаяллаб қолса йўқлайдиган бўлиб қолди.

Қумри шўрвани пиширгунча у болаларга эртас сўйлади. У шунақаям қизиқарли ва чиройли гапирардики, беихтиёр Қумри ҳам қулоқ сола бошлади.

«Бор экан-у, йўқ экан, қадим ўтган замонда бир баҳодир бўлган экан. Елкаси билан булутни тебратар, дами билан шамол-у қум бўронларини ўйнатар экан. Кечаси юлдузлар билан ўйнаса, кундузи қуёш билан гапиришаркан. Тоғларни йўниш, дарёни тескари оқизиш қудратига эга бўлиб, бутун куч-куватини яхшиликка, эзгуликка ишлатар экан. Одамларга оғир дамларда ёрдамга шошилар, етим-есир, бева-бечораларга раҳм-шафқатли экан. Уша пайтда Қизилқумда далидарё бўлиб, у ҳар йили тошиб халққа кўп кулфат келтирган. Одамлар тақдирга тан бериб, йиғлабгина қолаверар эканлар. Буни эшитган баҳодирнинг қалбига чўғ тушибди. У кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлаб, қирғоққа харсанг тошларни қадабди. Ниҳоят баланд тўғон ҳосил бўлибди. Баҳор келиб, қорлар эриб дарё суви тўлиб-тошиб оққанида, баҳодирнинг меҳнатлари бекор

кетибди. Яна қишлоқ ваёрон бўлибди, бешиклар сувда оқибди. Энди ўғлон темирдан тўғон ясашга киришибди. Бироқ тошқин уни ҳам оқизиб кетибди. Чўлда олтин борлигини эшитган баҳодир ҳамма нарсага чидамли ана шу олтиндан тўғон бунёд этибди. Бироқ дарё баҳодирни яна доғда қолдирибди. Битта ўзи табиатни бўйсундиrol-маслиғига кўзи етиб, халқни ёрдамга чакирибди. Биргалашиб мустаҳкам истеҳком қуришибди. Ниҳоят далидарё жиловланибди. Шу йили ҳосил мўл бўлиб, хирмонлар тўлиб-тошибди. Хоразм доғи кетган тўкин-сочин қудратли юртга айланибди. Бирликда куч кўп. Халқ бир сиқимдан берса тўйдиради, бир муштан берса ўлдиради. Ҳамиша эл билан бирга бўлмоқ керак».

Момо болаларни эртақлар билан алдар экан у беихтиёр болалигини, қизамиқ чиққан пайгини эслади... Онаси қариндошининг тўйида кон ёпиши керак эди. Уйда момон қолдирди. Момо дераза ва деворларни кизил дарпарда билан тўсди. Уй шафақ тусини олди. Бу ранг Қумрига ниҳоятда ёқиб тушди ва ажабланиб сабабини сўради.

— Ирими шундай, қизилмомонг тез чиқиб кетади.

Отаси санъатсевар бўлиб, уйда чолғу асбоблари бор эди. Ўзи чала олмаса-да умид билан болаларига атаб қўйганди. Момо уни қўлга олиб куй бошлади. Бу ҳар кечқурун унинг уйидан тараладиган оромбахш ва сеҳрловчи садо эди. Қумрининг қалби талпиниб, тўлқинланиб кетди. Биринчи марта мусиқани юрак-юракдан ҳис этди. Кўз олдига туз қонига борганда кўрган ҳадсиз-ҳудудсиз саҳро келди. Чексиз-черасиз қум барханлари, унда сувга ташна одам кетмоқда. Югуради, елади, ҳолсизланиб ўтириб қолади. Яна интилади, яна югуради. Сувлари жилдираб оқиб турган обод қишлоқни орау қилади. Бироқ ҳеч ҳам етолмайди. Унинг назарида ўтмишда яшаган ана шу одамнинг оҳу-фиғонлари жонланди. Уша куйни эшитса ҳозир ҳам ана шу манзара жонланади. Нега шундай? Ўзи ҳам ажабланади. Ундан кейин эшитгани эса калбида бир умр ўрнашиб қолди.

— Момо, бу қандай куй?

— Феруз 1.

— Навчун бир?

— Чунки 2, 3 ҳам бор.

— Қизнинг номига қўйилганми?

— Йўқ Хоразм хони — Муҳаммад Раҳимхоннинг тахаллуси — Феруз. У маърифатпарвар ва санъатсевар

киши бўлган. У шеърлар ёзган, куй басталаган. Бу ана шу хон яратган мусиқа.

— Хонларга ҳаз¹, бўлган-ку, қайғули мусиқа ҳам ёқадими?

— Болам-а, — деди у бошини чайқаб.

Шу-шу қачон раднода «Феруз» чалинса, бейхитёр ҳадсиз-ҳудудсиз қум барханларини, ёруғ кунга иштилаётган ёлғиз йўловчинини, момони эсларди.

Ҳозир одамгарчилиги тоғ каби юксак бўлган, бу муштдек, озғин аёлнинг инсонга бўлган меҳру муҳаббати, шижоати ва хушфеъллиги Қумрини ғоят руҳлантириб юборди. Ўзини тўлқинлантираётган, ҳаяжонга солаётган ҳис-туйғуларини баён этишдан ўзини оғир сезиб «момо жуда кўп нарса биласиз-а» дейиш билан чекланди.

Қумри барчага шўрвани сузиб келди. Сўнгра гўдагига картошкасини эзиб шўрвадан қуйиб едира бошлади.

— Қани Қумри, гўдакни менга бер, бола эмизасан. Олло-таоло бундан кейин ҳам ўрсатмасин. Иншоолло ҳаммаси яхши бўлади.

Кейинги кунларда Қумри биринчи марта иштаҳа билан овқатланди. Иншоолло ҳаммаси яхши бўлади деган сўз унинг қалбига куч бағишлади. Одам одамнинг тафтини олади, дегани шу экан-да, уйлади у.

Кампирнинг қутлуғ ёшини қишлоқ аҳли ҳавас қиларди. Бу ердагиларнинг айтишча, халфа момонинг умри узоқ бўлди. Унинг болалиги ўтган, хонлик даври аллақачон эртақларга айланган. У туғилиб-ўсган сулим қишлоқ ҳам йўқ. Урнида пахтазор. Одамлар қалдирғочлардек тизилган поселкага кўчиб ўтишган. Уни ёшлигида чиройли бўлгани учун Хивага олиб кетинган, хонини кўрган деган гаплар юрарди. Момонинг эри техникага меҳр қўйган киши эди. Қишлоққа келган дастлабки тракторни бошқарганди. Момонинг ҳаётидаги энг бахтиёр дамлари ўша пайтлар бўлди. Эри болаларини тракторига миндириб далага кетаётганида қараб тўймасди. Қалби фахр туйғулари билан лиммо-лим бўларди. Бироқ бу қувонч кўпга чўзилмади. Момонинг эри трактордан йиқилиб ўлди. Кўплар уни йиқитилганга ўхшайди, дейишарди. Аммо нима бўлганини ҳеч ким аниқлай олмади. Халфа момо болалари билан чир-

¹ Ҳаз — мана.

қиллаб қолаверди. Момо тўрт ўғил кўрган бўлиб, иккаласи бир ёшга ҳам етмасдан чатнаганди. Одамларнинг айташича момонинг кўзи қаттиқ бўлиб эри ва болаларини ўзининг кўзи еди деган гап юрарди. Бу миш-миш кампирнинг қулоғига ҳам етганди. Шунинг учун ўғилларини ҳам, бегона болаларни ҳам эркаламасди, суймасди. Ана шундай авайлаб улғайтирган фарзандлари ҳам урушда ҳалок бўлишди. У қўлида қора хат турсада, қоракўзларининг ўлганлигига ишонмасди, мўъжиза кутарди. Гоҳ газетага, гоҳ радиога, гоҳ Тошкентга, гоҳ Москвага хат ёзарди. Одамларнинг айтишича фарзандлари дафн этилган жой ҳақидаги тўлиқ маълумотни олганида ҳам ишонмаган ва уларнинг қабрига она тупроқдан қўйиб келган-у, ана кетди, мана кетди бўлиб бир ҳафта ётган. Ундан кўни-қўшнилари, қариндош-уруғлари хабар олиб туришарди. Айниқса Қумрининг энаси унга қаттиқ боғланган эди. Кампирнинг ўзи эса кўпам қишлоқ аҳлига қўшилавермасди. Уззу кун боғида гимирлагани гимирлаган эди. Ўзи билан ўзи гаплашарди. Шунинг учун одамови бу кампирни қишлоқ хотинлари орқали ажина-ю, парилари бор дейишарди. Қишлоқдошларининг ярмидан кўпига уни энага момо деса арзийди. Бир пайтлар қишлоқда тугул районда ҳам тугруқхона йўқ эди. Кейинчалик қурилди-ю, бироқ ёқилган олиб бориш шарт эди. Қолаверса қишлоқдан узоқда. Шунинг учун эл момонинг эпагалигини маъқул кўрарди.

Момо келмай қолган кунлари Қумри шошиб, қийнаиб қоларди. Ҳозир ҳам Илҳомни юпатиш учун ўйлаб топган ўйини «от-от» бўлди. Ана шу соғинчдан ғам-ғуссага тўлиб-тошган увоққина бола унинг бўйнидан қучоқлаб ўтириб, ўйинга қизиқмай, энасини йўқлаганида Қумрининг фарёд солгиси келарди. Ҳатто ўзининг икки ёшлик қизчаси ҳам ўзидан кўра онасига кўпроқ меҳр қўйганлигини сездди. Акасининг сўровини эшитиб у ҳам: «Энна, энна қани? Йўқ», деб қўлларини икки томонга ёйиб сўроқлаганида, катталардек ғамгин ва соғинчга тўла кўзлари уни ўртаб юборарди. Уни опичлаган Илҳом ҳиқиллаб йиғлар, ғам-ғуссага тўлиб, нафас оларди. Онаси ўлганида ҳам бунчалик қийналмаганди бола. Чунки энаси, суянчиғи бор эди. Қолаверса онаси рўзғор ишлари билан банд бўлиб, улар бувисининг тарбиясида эдилар. Эндиликда Қумрининг елкасида энасининг ҳам, келинойисининг ҳам ташвишлари. У болаларни

Ўзига ўргатиб, меҳр кўйдириб олиш учун жуда катта куч сарфлаши кераклигини сезиб турарди.

— Сен ақлли боласан-а, Илҳом, тўғрими, ақлли боласан-а? Ақлинг кўп йиғламайсан, — деб бағрига босганича пойма-пой сўзлар эди. Бола бир пас юпанган-дек бўларди-ю мактабдан олмаси кириб келиши билан яна хархашани бошларди. Илҳомбой Малоҳатдан олти ёш кичик эди. Улар ўртасидаги икки бола ёшига ҳам етмай, нобуд бўлганди.

Қизча укасини юпатиш учун жажжи қўлларини қўллари орасига олиб сийпалар, гоҳ кулдириш учун болаларча қилиқлар қиларди. Сўнгра укасига чиройли расмлар кўрсата бошлади. «Ун яшар бу қизчани бир йил ичида кўрганн уч ўлим улгайтирди», кўнглидан ўтказди Қумри.

Уларнинг назарида ишонган таянган кишиси бўлгани учун ҳам ўзини йўқотиб қўймасликка, қиёфасини ўзгартирмасликка ҳаракат қиларди. Лекин буинси ўта қийин эди. У ҳар сафар болаларнинг сўровларидан юраги ўртаниб, кўзидаги ёшини бекитиш учун чиқиб кетар, аламдан, ожизликдан изтироб чекарди. Бутун олам кўзига қоронғу кўринар, охири аламини меҳнатдан оларди. Уларига ажратилган даладаги гўзапоя илдиэларига шахт билан кетмон ура кетарди. Жон-жаҳди билан ишларди. Кунлари томчилардек бир зайлда ўтарди. У сал бўш қолди дегунча, далага чопарди. Меҳнат билан овунарди. Малоҳат укасини овута бошлаганидан кейин у яна далага гўзапоя йиғиштиришга кетди. У ҳовлиси билан далани ажратиб турган қилкўприкдан ўтаётиб бенхтиёр болалигини эслаб кетди. Бир пайтлар ана шу позик узун тахтадан ясалган кўприкча устида сакраб ўйнашни яхши кўрарди. Бу анҳор у пайтлар ҳовлисини тенг иккига бўлиб тўлиб-тошиб оқарди. Ана шу кўприкчадан ўтса, бас, боғлари бошланарди. Унда нақш олма, оғзига солса эриб кетадиган анжир, нуқул ўриклари бор эди. Отаси томорқаларининг бир чеккасига болчингирик экарди. Супиргига ўхшаш бу шакарқамишни шимишни жуда яхши кўрарди. Қани улар? Ҳозирги болалар ҳатто болчингирик нималигини билишмайди. Ана шу жаннат ўрнида бугун пахтазор. Пахта юртимиз бойлиги, халқимизга шон-шараф келтирди. Бироқ бизнинг хонадонимизга мусибат. Оғам пахтага дори сепаетиб бу дардини топди. Дори пуркаладиган бўлса, одам тугул молу қолни ичкарига олишарди. Пахтага самолётда дори сепиләди-

ган бўлгандан кейин ҳатто мева-чевани еб бўлмай қолди. Бийим эшигининг тагигача келган даладан хурсанд. Уйимнинг ёнгинасида пахта тераман, деб юрарди. Аслида бу ерлар шигил-шиғил мевазор бўлганини хаёлига ҳам келтирмасди. Ахир нима учун камқонлик касалига дучор бўлди? Агар шу пахтазор ўрнида аввалгидек боғлар бўлганида... Уларнинг дардини кўтаролмаган онаси ҳам юмалаб кетди. Етимлар уйда яримжон. У эрта тушган совуқдан тарашадек қотиб ётган ва қиров қўниб музлаган гўзапояни ушлаб кўрди. Қўлининг тафтига чиппа ёпишди. Сўнгра музи эриб тушиб асл ҳолига келди. У панжаларини туфлаб бир-бирига ишқалади-да, кетмоши қўлига олди. Қизгин тус даладаги гўзапоялар тубига жон-жаҳди билан кетмон ура кетди. Учта эгачини текислагандан кейин гўзапояларни қучоқ-қучоқ қилиб дасталай бошлади. Қуриб қотиб ётган гўзапоя ўткир пичоқдек қўлни тиларди. У дасталарини анҳор бўйига тахлай бошлади. «Бир пайтлар шу ерда гилам тўшиб, пашшахона қуриб, ором олардик, яна ўтмиш оқимига фарқ бўлди. Бобоси бойлардан бўлиб ҳозирги колхоз ерларини уларга қараган. У анҳордан бемалол сув айланиб чиқиб кетадиган қилиб ҳовуз қурганди. Унинг атрофига олмурут экилганди. Хоразмда ёз ниҳоятда ҳароратли бўлиб, пафас олиш қийинлашади. Ушундай жазирамада ҳовуз билан анҳор ўртаси ниҳоятда салқин бўларди. У ерга иккита пашшахона қуришар: унинг бирида болалар бувиси билан ухлашарди. Туни билан тўкилган олмурутга пашшахона усти тўлиб кетарди. У болалар ўртасида талаш эди. Ерга тап-тап тўкилгани эзилиб қоларди-да. Олмурутга тишингни ботирсанг бўлди, оғзининг икки чеккасида шираси оқиб кетаверарди. Еб бўлганидан кейин қўлини дарҳол анҳорга тиқишарди. Бўлмаса шираси слимдек ёпишарди. Келинчак беихтиёр ютиниб қўйди. Афсус самолётда пахтага сепилган дори бу ерни ҳам четлаб ўтмади. Қаттиқ ишлаганидан исиб кетди. Рапги урнаб қолган пальтосини ечди. Елгенсиз пахталик нимчэда қолди. Белидан ўраган катта шол рўмолини ишга халақат қилмаслиги учун бўйнидан ўраб, икки бурчагини нимчасининг чўнтагига тиқиб қўйди. Энди ишлашга фақат маҳси устидан кийиб олган эски калишигина халақат берарди. У Тошкентдан ҳар келганида калиш олиб келарди. Шундай бўлса-да, энаси калишга ёлчимасди. Нўқул кимларгадир совга қилиб юборарди. Қўли очиқ

эди раҳматликнинг. Ҳатто Қумри учун қалли пул сўрамаганди. Куёв томон ўзидан билиб берган беш юз сўм пулни олиб қўяқолганди. Ҳатто совчиларга маслаҳат солди: «Қиз сотиб ҳеч ким боймаган, аввало ёшларнинг бошпанаси бўлсин, бир хоналик кооператив уй олишса пулни шунга тўлардим». Улар шундай қилиб уйлик бўлиб қолишганди. Ўзининг дугонаси Озода севган йигити Олимбойга турмушга чиқолмади. Ўшш отаси даргазаб бўлиб, совчиларга шундай деган экан: «Бозорда икки мингга битта яхши эшак ҳам бермайди. Сизлар бутун бошли қиз сўраб келибсизлар». Бу гапни тенгдошларидан эшитганида онаси билан у кишини қиёслаб ич-ичидан фахрланиб миннатдор бўлиб юрди. Ҳа, инсон қиёфаси икир-чикирларда билинар экан. Қумри турмушда ақли-идроки, камтариш, камсуқумлиги билан уни ҳайратда қолдирган кишиларни кўп учратди. Аммо ҳар гал шу хислатларни бир кишида учратганидан таажжубланарди. Бу киши онаси эди. Қумри кишиларни кўп билган сайин онасига бўлган ёрқин меҳримухаббатини шунча азиз туюларди. Бошига оғир қўнлар тушганда бу туйғу унинг қалбига куч бағишларди.

Дала тозаланган сари ғўзапоя уюми кўкка бўй чўзарди. У ўзларига ажратилган ерни тозалаб шудгорга тайёрлаб қўйди. Қиш эса аксига олиб, ҳар йилгидан қаттиқ келди. Қуёш ғира-шира нур сочарди. Бу совуқ Хоразмга қаёқдан келди? Эсини танибдики, бундай қаҳратон кишини кўрмаганди.

Балки рўзгорни совуқдан асраш олдинлари зиммасида бўлмагани учун пайқамангандир? У уйга қайтганда қўллари совуқда қотиб қолгандек эди, маҳсини ечишга қовушмасли. Малоҳат бунини пайқали ва ёрдамга дошшилди. «Ниҳоятда сезгир ва меҳрибон» ич-ичида, кўнлиб миннатдор бўлди синглисидан. Уни кўриб кичиклари ҳам оёғидан маҳсинини ғамхўрлик ва жон-жаҳди билан торта бошладилар. Қумри яланғоч оёғини иссиққина печкага тутди ва баданига ёқимли иссиқ ҳарорат урилди. Малоҳат билан Илҳом онасининг қўлларинини «кух-кух»лаб исити бошладилар. Қизчаси ҳам уларнинг ҳаракатини қайтарарди.

У исиниб олгач, акасининг соч оладиган мезинаккасини излаб топди-ла, Илҳомни чақирди. У ҳам қаршилик кўрсатмади. Тек ўтирди. Бундан Қумри хурсанд бўлди. Бирок сочи тақир олинди, афт-ангори мутлақо ўзгариб шигичка бўйини очилиб, иккала қулоғи, диккэлиб

қолыи бола ойнага қараб йнглаб юборди. Қумри унинг таи-тақир бошидан ўпди. Юзларини юваётган кўз ёшларини артди.

— Бўлди, бўлди. Момонинг гапини ўзинг эшитдинг. Қасалдан турган боланинг сочини тақир қилиб олса, янада тез тиклашиб кетаркан.

Қумри ҳақиллаётган болани нимчасининг этагига ўраб, бағрига босди. Шунда у ўзига ўзи кучли ва улкан одамдек туюлиб кетди. У ўзида шунчалик меҳр-оқибат борлигини, занфларга ғамхўрлик, шафқат қилиш завқли эканлигини юрагига туйди. Илҳомбойни кўтариб тепага отди. Қуш учди, қуш учди қилди. Боланинг юпанаётганини кўриб: «Космонавтлар ҳам, учнидан олдин сочини сендек олдиради. Мана энди космонавт бўлдинг», — деб гир-гир айлантирди. Бироқ ўзининг боши айланиб тўхтаб қолди. Йиқилмаслик учун деворга суяниб бўлди. «Олдинлари юз марта айлансам ҳам бошим айлабмасди. Соғлигим ҳам бир нави», кўнглидан ўтказди у.

Шундай қилиб томчидек куплар ўтаверарди. Энасини қирқини ҳам ўтказди. Эртасига оёгининг қору лойини остонага тақ-тақ қоқиб, йўталиб амакисин кириб келди. У мактабга кетаётиб ё келаётиб ҳар куни бир марта хабар оларди. У ҳаминшагидек остонада қўйилган курсига ўтирди, галстугини тўғрилади. Иссиққина хонада айниқ болаларидек ўйнашаётган болаларни бир пас кузатиб турди. Сўнгра салмоқлаб гап бошлади:

— Бийингга тайинлаб қўйганман, сут-қатиқдан бериб турибдими?

— Раҳмат, бериб турибдилар. Ҳеч нарсадан қисиланганим йўқ.

Ҳа, келинбойиси ҳар куни сут-қатиқ чиқарарди. Чунки Қумриларнинг сигири туғиш арафасида бўлиб сут бермасди. Қўй ва товуқлари ҳам бор эди. У сут-қатиқ берарлику эвазига кийилаверганидан тивитлари титилган қора бахмал нимчасининг чўнтагини тухумга тўлдирадди:

— Лойнинг йимирткани яхши кўради, ҳар куни ишга кетишдан олдин ютади. — деб изоҳ берарди.

Қумри қизғанчиқ эмасди, бироқ келинбойисининг худди билмагандек ҳисоб-китоб қилиши ғашига тегарди. Лекин барибир янғасини оқларди. Бир эмас, саккиз ўғил. Ҳаммаси бир-биридан ёш. Айни ейман, ичмамақ дейдиган пайтлари. Ахир ана шу ўн жон биргина амакисининг тошган-тутганига кўз тикаяпти. Уқитувчилик

пули нима бўларди? Қишлоқда турсада боғ-роғ, томорқа бўлмаса. Бир парчагина ери бор, унга ҳам мол учун беда экилади. Келишойиси сўрамаган пайтидаям, барибир ўзи қайтарарди. Ғўзапояни бекорга жон-жаҳди билан йиғаяптими? Ахир уларнинг анчагина ўтинини ишлатиб қўйди.

Қумри қисқа вақт ичида қишлоқ аҳлига, қарииндошуруғларга қўшилиб, иноқлашиб кетганини ўзи ҳам билмай олди. Қишлоқ аҳлига маъқул бўлгани — қисмат зарбалари усти-устига келиб, турмуши ачиқ кечаётган бўлса-да сир бой бермасдан, полийвермасдан одамлар орасида ўзини муносиб тутарди. У ёш бўлса-да, жабру жафоларга бардош берган ҳолда турмуш маъносини одамларнинг бир-бирига меҳрибонлик қилишда, ардоқлашида, тотувликда, ғамхўрликда деб биларди.

Амакиси ҳар кунгидан узоқроқ ўтириб қолди. У ниманидир айтишга тараддудланарди-ю, бироқ айтолмаётганиди. Буни Қумри сезди. Савол назари билан қаради.

— Бийинги ҳам, энангни ҳам қирқини ўтказиб бўлди. Марҳумларнинг ҳурмат-иззатини жойига келтирганинг савобли иш бўлди. Қишлоқ аҳли сендан хурсанд. Энди тириклар ҳақида ўйлаш керак. Болалар тақдири мени қайғуртирмоқда. Ўқишинг ҳам қолиб гетди.

Амакиси ойнага қараб тақир бошига, сочига ачиниб ўзи билан ўзи бўлиб ўтирган болага назар ташлаб, бироз жим қолди. Унинг суҳбатга эътибор бермаётганига ишонч ҳосил қилди. Бироқ қизларга хос синчковлик билан гапга қулоқ солаётган Малоҳатга эътибор бермади. Томоқ қириб олди-да, гап бошлади:

— Қарши бўлмасанг, Малоҳатни ўз қарамоғимга оламан. Розияни биласан, ўн беш йилдан буён фараанд тилаб бормаган доктори-ю, мазори шарифи қолмади. Илҳомбойини... У бироз жим қолди-да изоҳ берди, — қар ҳолда ёмон қўлга тушмасди. Ўқимишли аёл. Ўқитувчиларнинг олди.

Қумрининг эртаги кунни ўйлашга юраги дов бермасди. Бироқ шу аҳволда юрaverиш ҳам мумкин эмаслигини тушуниб турарди. Ахир ўқиш жойига жавоб сўраб икки марта телеграмма жўнатди. Бу муддат ҳам тугай деб қолди. Амакиси ҳам буни сезиб турарди. Унга ёрдам беришни, ўқишни давом эттиришни хоҳларди.

Қумри жавоб бермади. Қорайиб, буғриқиб кетган юзларидаги терни синги билан артиб, оғир хўрсинди.

Негадир хўрлиги келди. Йиглаб юборишдан ўзини тийди. Қириклари пир-пираб, асаб билан дастурхон попугини ўйнай бошлади. Икки қоши ўртасида чуқур-чуқур чизиқлар пайдо бўлди. Нимага хўрлиги келганини ҳозир ўзи ҳам айтилмас эди. Бус-бутун оила икки-розга учраётганигами? Яқинлари, суяниқлари кетиб жигарлари коптокдек отилаётганигами? Улдим-бўлдим деб осонгина ҳал этиб қочиб қолса, жияилари янада чўкиб қолади. Кичиги эндигина касалдан турди. Уларнинг ишонганлари — ёлғизгина Қумри!

Ҳозир яна бир гап айтса, Қумрининг йиглаб юборишини сезган амаки ўрнидан кўзгалди: кўз ёшига унинг тоқати йўқ. Тиззасидаги шляпасини олди. Уни тўғрилаб, чапгини чертиб-чертиб қоқди. Терлаган бошини, бўйинини рўмолча билан артиб уни кийди:

— Бу гапларни мен айтмасам, ким айтади? Юрагим ачийди, ношлож, ўлганларни қайтариб бўлмайди. Уйлаб кўрарсан, — деди-да чиқиб кетди.

Уларни кузатиб ўтирган холаси Қумрининг кўзларидаги гўзаллик сўлиб бораётганини кўриб ич-ичидан ачинди:

— Икки ой олдин келганида териси нафис, оқин юзли, сутга чэйгандек эди. Энди афтига қараб бўлмайди. Териси қуршаб, лаблари ҳам чатнаб кетган. Сочлари қанақа тим қора эди, ҳозир рангини ҳам билиб бўлмайди. Қўллари қандай нозик эди. Тарс-тарс ёрилган, дағаллашган, бояқишнинг жони азобда қолди. Бироқ бўш келмаяпти, чекинмаяпти.

Қумри узоқ вақт дастурхоннинг попугини ўйнаб ўтирди. «Розия опа кейинги пайтда серқатинов бўлиб қолди. Маъракаларга ҳам тўлиб-тошиб, катта-катта дастурхонлар билан келарди. Мана гап қаерда экан»,

Орадаги сукунатни Малоҳат бузди:

— Мани олиб қоларкан-у Илҳомни... Укам унинг ўғиллари билан уришгани уришган. Қанча тез қутилса шунча яхшида, — деди негадир аччиқланиб.

— Жигарларни бир-биридан ажратмаган маъқул. Мен иккаласини ҳам олиб қолардим. Бироқ бир оёғим ерда, бири гўрда, юмалаб кетсам, етимлар яна сарсон бўлади, — астойдил куйиниб деди холаси. У бироз оқ-фиғон қилди-да, печканинг устидан иссиққина қумгонини олиб таҳорат олгани кетди.

— Улар бизни олиб қолса дим қийналади. Ўзи гаин-

ни¹ билан галишмиди Галини ёмон, чапчундиқ² — шивирлади Малоҳат у чиқиб кетганидан кейин. Кўриб турибсизки ҳамиша шу ерда. Энам борлигида ҳам шундай эди. «Опам галина ялчимади», деб энам қисинарди.

Қумри катталардек фикрлаётган жияшининг икки ўрим сочларини сийпалади. Бағрига босди.

— Сиз бизни ўзингиз билан олиб гетинг. Барча шинингизда ёрдам бераман. Укамни кир-чирига, овқатига ўзим қарайман, — ўтинди Малоҳат.

Ўзим ҳам шунини ўйлаяпман жоним, сизлар бўлсаларинг менга яшаш осон. Қумрини кўнгли тўлиб келди: Бироқ ўзини тутди.

— Молларга ем бераман, сен дарсингни қил, — деди-да, далага чиқди. Қумри молларга хашак ташлаётди: «Шу совуқда шулха бўлса, моллар маза қиларди, — деб кўнглидан ўтказди. — Бироқ у қасерда? Бир машинаси фалон сўмга чиқиб кетибди. Ўзи пахтанинг чиқиндисини бўлса! Хоразм телевиденсеси область пахта заводларидан чиққан шулханинг 30 фоизи ўзимизда қолса яхши бўларди, деб гапиргани-гапиргани. Камсуқум элим! Ўзи етиштирган маҳсулотнинг маълум қисминингизни сўраяпти!» Хали бу ҳам муаммо. Бўзчи бўзга ёлчимайди деганини шуда!». Бундай фикрлар, эл ташвини уни турмуш гамларидан узоқлаштириб, кўнглига нур олиб кирарди.

У қайтиб келди-да қўлига қалам олди. Ахир элининг турмуш-турмушига ачинабгина кетаверини инсофданми? Ҳар ким ўз қўлидан келадиган ишни бажаришни керак. Унинг меҳнатда дағаллашган қўли оппоқ қоғоз варағи ўстида бориб келар, чеҳрасида гоҳ ачинини пайдо бўлиб, гоҳ йўқолар, тиниқ қоп-қора кўзларида аллақандай ўт порлар, бу эса кўз қарашларига ёқимли ва майин ифода бахш этарди. Қумри хат ёзиб бўлгунча, кичкинаси, бир неча марта эмаклаб келиб, ручкасини олишга ҳаракат этди. Малоҳат уни олиб кетар, қўлига ўйинчоқ берар, у бўлса ўжарлик билан яна қайтиб келарди. У ёзиб бўлди-да эмаклаб келаётган ўғлига қайрилиб қаради. Юзиде табассум порлаб, оппоқ соғлом тишлари ялтираб кетди. У ручкани талпинган гўдагига берди. Эзганини қайта ўқий бошлади. Унда қишлоқларнинг хорлиги, пахтаини дорилаш натижасида касаллик кўпаяётгани, тоборақалар қисқариб, қишлоқ болалари мева-чеваға

¹ Галин — келин.

² Чапчундиқ — тескари жаҳон.

³ Галишмиди — келинмайди.

зорлиги, пахтанинг пархи арзонлиги, натижада колхозчиларнинг турмуш даражаси пастлиги битилган эди. У тўрт пухада тўрт жойга хат битди. Узбекистон Компартияси Марказий Комитетига, Республика Олий Советига, Министрлар Советига ва редакцияга! У хатнинг охирига ўзининг имзосини қўймоқчи бўлди-ю, бироқ ўйланиб қолди. «Буни қишлоқ аҳли номидан ёзса ташсирли бўлади. Олдин қишлоқ зиёлилари — ўқитувчиларга ўқитаман».

Бу ҳаракатини амакиси ва ўқитувчилар коллективи маъқуллашди. Фақат бу билан бирор иш чўқийишга шўшмаймиз, деб ўз фикрларини билдиришди.

— Жавобини кутайлик. Қани нима дейишаркин? Сўнгера қишлоқ аҳли биргалашиб яна ўйлаб кўрармиз. Ахир, «йиғламаса боласи кўкрак тутмайди онаси», — эътироз билдирди Қумри.

Қумри сигир, қўй, товуқларини сотиш ҳаракатига тушди. Шундагина ҳамма уни кеттиш тараддудига тушганини сездди.

— Болаларни нима қиласан, — сўради амакиси одатдагидек кечқурун хабар оларкан.

— Ҳаммасини олиб кетаман, — қатъий жавоб берди у.

— Ўзингни катта қизинг ҳам шу ерда эди. Шаҳарда қийналиб қоласан.

— Унда онам бор эди. Энди арагани тортиш меҳса етди.

— Сен олиб кетасан-у, у ёқда куёв бола кўнармикан?

— Кўнади. Болани яхши кўради, — жавоб қилди у. У гап кўпайтириб ўтирмасдан эрини армияда деб қўя қолганди. Ҳатто онасига ҳам тўғрисиини айтмаган эди. Ғамига ғам қўшгиси келмади. Бироқ онаизори ички туйғу билан онла нотинчлигини сезиб олганди. Бироқ Қумри сир бермади.

Онаси биринчи дақиқаданоқ қизининг нимадандир хафа эканлигини пайқаганди. Қизи ўзини шод ва ғайга мойил қилиб кўрсатишга уришарди, лекин тўсатдан тўхтаб қолар, нима ҳақида гапираётганини зўрға эслаб оларди.

— Менга қара, тобинг қочиб қолмадим қизим? нийҳоят сўради онаси қизи келган кунининг эртасига.

— Дим ҳоридим эна, йўл азоби, гўр азоби деадилар, дам олмай келдим, шўшилдим.

— Нариги уйга ўтиб, болангнинг ёнида жўзиб ол.

Келган-кетганга ўзим бор, — меҳрибонлик билан гапир-
ганди онаси.

Лекин она қизининг ҳаддан ташқари вазминлигини пайқади. Қумри ҳаммадан ажралиб, печка олдида ўтирарди. Хира ёруглик тушиб турган чеҳраси гоҳ жиддий ва ўйчан, гоҳ ғамгин ва хафазак кўришарди. Тўғри, Қумрининг кўзлари онасига тушиб бираноқ ҳушёр қараши ўзгариб, меҳр билан боқар, лабларига ёқимли табассум югурарди. У онасини аяр, ниҳоятда яхши кўрарди. Онасининг новча бўйи, пилик қўшиб ўрилган нозик, бироқ узун сочлари, шошилмасдан равон гапиришлари, сезилар-сезилмас имо-ишоралари, диққат билан тикилиб қарашлари — ҳаммаси Қумрини ҳайратда қолдирар ва унга бўлган ихлосини оширарди. Ва янада меҳрибонроқ бўлиб қолар, ғамига-ғам қўшишдан қўрқарди. Бироқ, Қумри қанчалар аямасин табиат шафқатсизлик қилди. Мана, энди юраги ўртаниб-ўртаниб онасининг қўли теккай нарсаларни сотмоқда эди. Бу туйғу уни тинч қўймас, дод дегиси келарди. Бироқ бошга тушганини кўз кўради, дегани шу экан. Бу борада амакиси билан сўвукқонлик билан гапиришиб ўтирарди.

— Молларни ёмон сотмадинг. Бозорга олиб чиққанингда ҳам шунча бўларди. Қолаверса йўлига пул чиқарди. Ташвиш ҳам кам бўлди.

Энди амакиси уйни сўраши керак эди. Қумри сезиб турарди.

— Агар уйни сотиш ниятинг бўлса, бегона қилма, димоқчи эдим, — деди у бироздан кейин.

— Уйни сотмоқчи эмасман. Авлод-ажлодлар руҳи бор. Ҳозирча сизга топшираман. Бемалол фойдаланиб тураверинг. Ахир етимлар ҳам бир кунни ўсиб-улғаяди.

Қумри кетишдан олдин момони излаб борди. Бир пиаҳарлик аёлга ром очаётган экан. Ўртада оқ қозоқи рўмол бўлиб, унда катта пичоқ, туз ва тасбеҳ. Қўлида китоб.

— Болам юлдузингиз юлдузингизга тўғри келиб турибди. Айрилиқ йўқ. Беш нафар фарзандинг бор экан. Бари ақлли-ҳушли. Афсус бойингнинг кўнгли далада. Кўзини боғлаб, ўғрилаб қўйган аёлининг отаси элимиздан-у, онаси бошқа миллат. Бироқ бойинг оилам, эдим дейди. Сенга оила ва болалар тинчи керак бўлса сабр қил. Сабр, бардош, қаноат аёл кишининг ғалабаси, болам. Сўнгра китобни бекитиб, уни пешонаси ва кўксига тегишиб, охорли рўмолнинг устига қўйди. Китобни ёпа-

ётганида Қумрининг қуёш, ер, ой, юлдузларнинг ҳаракати акс эттирилган саҳифага кўзи тушиди. Сўнгра ничоқни олиб, аёлнинг атрофида ўйплатиб ниманидир ўқий бошлади. Қўлидаги тасбеҳни айлантириб унга қараб-қараб ўқишни давом эттирди. Аёл бирдан ёрилди.

— Момо, тўғри бошқа миллат. Эрим ўша бстовфинқни эргаштириб курортга кетибди. Болаларимнинг ризқини сочиб юрибди.

— Болам, сабр қилинг, қаноат қилинг, ҳаммаси яхши бўлади.

Қумри уларнинг гапига қулоқ солиб меҳмоннинг тақдирини тўғри топганига ажабланди. Ва суҳбатга қулоқ солиб атрофга разм сола бошлади. Хона озода на саранжом-саришта эди. У бенихтиёр у ёқ-бу ёғига қаради. Тагин кийимида лой-пой илаштириб кирмаган бўлсин. Кўпчитилган қалли пар ёстиқли кенг диван-кровать ёнида китоб терикли жавон турарди. Унда бадний китоблардан тортиб дарсликлар ҳам бор эди. Сўзсиз бу ўғилларининг китоблари эди. Сандиқ устига кўрпа-тўшаклар ҳавасини келтирар даражада бир текис тахланган эди. Ёнида тошойнали кийим шкаф.

Деворларга бошдан-оёқ фотосуратлар солинган ойнавандли рамкалар илиб ташилганди. Қумри уларга диққат билан тикилиб момонинг ҳаёт йўлини тасаввур этди: газетадан олинган суратда эри болалари билан тракторда турибди. Энг ибтидоий трактор. Оилавий тушган суратда ўғиллари қуйиб қўйгандек отасининг ўзи, шаҳло кўз, қоп-қора киприкли. Унинг ёнида момонинг ёшлик даври акс этган, у хотин-қизлар қурултоида олинган эди. Битирув кечасида тушган суратлар ёнида ёшларга хос беғубор чеҳрали, шаҳло кўзли йигитлар дадил боқиб турибди. Кейинган суратда ўғиллари олдий аскар кийимида: қотирма ёқали гимнастёрка, погонлар, сербар камар. Фронтдан юборган яна бир суратда кичик ўғлининг кўксига жанговар «Шуҳрат» ордени тақилган. Қумри фронтчи йигитларнинг кўз қарашлари олдинги суратдагидек эмаслигини пайқади. Қайғуга тўла кўзлардан қисмати оғир кечганлиги кўриниб турибди. «Бу ўлимни ҳам, уруш даҳшатларини ҳам кўрган, ҳарбий йўли машаққатли бўлган инсон кўзлари», кўнглидан ўтказди у. Момонинг ҳозирги пайти акс этган сурат. Момо кўз ойнагини олиб диққат билан тикилмоқда. Олдида кўптирилган хитой пар ёстисига тўшалган охорли рўмолининг устида эскича китоб очиқ турибди.

Бу сийфдоши Олимбой олган сурат бўлса керак. Жуда тиниқ чиқмаганлигидан таниди. Чунки у ишлаган сурат Қумрида ҳам кўп эди. Унг томонга осиялиқ гардишига ҳал берилган катта рамкадаги сурат Қумрининг эътиборини алоҳида жалб этди. Унда хонлик даври акс этган. Пар тақилган думалоқ дўппи ва миллий кийим кийган қиз соз чалиб, куйлаяпти. У момонинг ёшликда тушган расмига ўхшайди. Уртада ўтирган созанданинг атрофини бир тўп хотин-қизлар ўраб олган. Ҳаммасининг юзларида мунг ва ўйчаплик. Суратнинг орқаси қорароқ тусга бўялган. Гўё аёллар қудуқда ўтиргандек туюлди. Хоразмлик ожизаларга хос дўппилар, лечаклар, кийим-кечаклар уйғун ифода этилганди. Расмга: бу қоронғу дунёни ёритиб турган биргина шу создир, сўзлари ёзилган.

— Момо, бу сизми? — сўради Қумри аёлни кузатиб келганидан кейин.

— Буни бағри қон ҳар бир аёл десам хато бўлмайди. Бу суратни раҳматлик кичкина ўғлим чизган эди. Зеҳни ўткир, ҳамма нарсага қизиқарди. Куй-қўшиқ куйлаган аёлларни Хоразм хони Исфандиёрхон таъқиб остига олганлигини ҳикоя қилиб бергандим. Шундан кейин ана шу расмни чизди.

— Момо, хонни кўрганлигингиз ростми? — бехтиёр сўради Қумри.

— Қўй, эслашни ёмон кўраман. — Унинг кўзларида мунг бўлиб, яна ўз ҳолига келди. — Ҳали вақти келганда айтиб бераман. Энди яна бу расмга эътибор бер. Бунини урушга кетишдан бир кун олдин тугатганди, — иккинчи рамкадаги суратни кўрсатди у.

Кенглик. Раққоса хром этаяпти. Орқада эски Хива кенгликлари, қадимий миноралар кўзга таплангани. Тепасида қизил байроқ ҳиллирайди. Иккинчи томонда янги Хива: кўп қаватли бинолар, қурилишлар, кран кўрсатилган. Раққоса учиб яйраб лазгига хиром этаяпти. Нафис миллий кўйлак унга нафосат бағишлаган.

Бу кенглик

бу шодлик

бу ифбат

даврим садоси!

сўзлари ёзилган.

— Эна, ўғлингиз шундай чиройли расмлар чизган экан, нега ҳеч ким билмайди?

Кампир чуқур уҳ тортди.

— Бирор жойга кўрсатганми? — яна сўради қиз.

— Йўқ. Колхозда меҳнатдан бошқа нимани ҳам билишарди. Лекин зеҳни ўткир эди. Дим кўп сир-синоатни ўргатгандим. Яшириқча эскича китобларни мутолаа қилардик. Ундан умидим катта эди.

— Бу ёққа кел, — қўлидан ушлаб сандиқ ёнига олиб келди. — Буларни олиш.

Улар биргалашиб сандиқ устини бўшатишди. Момо сочига қўшиб ўрилган калит билан уни очди. Ичи тўла эски китоблар эди. Улардан биришни қўлига олди.

— Бу «Қуръони шариф», «Ғўрўгли», «Авазхон», «Ҳамро ва Сайёд». Бу китоб юлдузлар сир-саноати ҳақида. Уларга қараб тақдирни, йил қандай келишини, давлатимизда қандан ўзгаришлар бўлишини айтиб бериш мумкин. Бу китоблар ноёб китоблар, дурдона, болам. Афсус кишлоғимиз бўйича буларни ўқий оладиган бирор одам йўқ. Кейинги пайтда бу ташвиш менга уйқу бермаяпти. Қани айт, қизим, буни кимга қолдираман? Қани ихлоси бор бирор одамга ўргатсам. Олимбойни биласан. Зеҳни ўткир. Мандатдан қайтибди. Бир бали етмади. Яқин олиб дилимдагини айтдим. «Эна, буларнигиз қоринини тўйғизмайди», деди. Хафа бўлиб кетдим. Ахир бу гапни айтиш гуноҳ. Урганмасанг ўрганма-ю, бироқ китобларга тил тегизма, дедим.

— Оҳ, оҳ, — бошини чайқади у, — кичик ўғлимдан умидим катта эди. Эскичани яшириқча ўргатгандим! Шу пайтгача китобларни ҳам яшириб келганман. Ахир бу китобларни ёппасига ёққан, уни ўқиганларни сургун қилган даврлар бўлди.

Биришчи марта момонинг катта-катта кўзларида ёш кўрди. Киприк қоққанида ёш томчилари қат-қат ажин босган юзларидан думалаб дўрдоқ лабларига келди. Унинг кўзларида Қумри ҳеч қачон кўрмаган мунг ва изтироб бор эди. Бу пихоятда оғир дард эди.

— Момо, Тошкентда арабча мактаб бор, — унинг кўнглини овламоқчи бўлди Қумри.

— Наҳотки, Хоразмда йўқ-ку!

— Ҳовва, бирмас, учта. Болаларнинг биттасини шунга бераман.

— Савобли иш қилган бўлардинг. Бу китобларни унутиш, ота-бобосини, авлод-аждодини унутиш.

Қумри шу пайтгача момони тушунамаганига ҳайрон қолди. Мана нима учун у ёлғиз? Бу ёруғ дунёда нима уни ушлаб турибди?

Қумри унинг тимсолида допишмандни кўрди. У момонинг фикрларини бошқа томонга йўналтириш учун ўзини ҳамиша қийнаб келзётган бир саволни берди.

— Момо, одамни қандай билиш мумкин?

Момо ниманидир уқмоқчи бўлди, диққат билан тикилди. Бояги муңгли кўзларидан изтироблар чекшигандек бўлди. Сўнгра салмоқлаб, ёқимли оҳангда сўз бошлади:

— Азал-азалдан халқимиз одамни билиш учун унинг оғирлиги баробар туз есанг ҳам кам дейди. Шунча тузни бирдан сёлмайсан, албатта. Шунинг учун одамлар йиллар давомида синовдан ўтади. Шунин билки, одамларнинг яхшиси — ғазаби секин келиб, аслига тез қайтадиганидир. Ёмони — ғазаби тез келиб, аслига секин қайтадиганидир. Бу Муҳаммад пайғамбаримизнинг ҳадислари.

Қумри момонинг ажин босган чеҳраси очилиб кетганини, табиат сўз билан тушунтириб бўлмайдиган тарзда танлаб-танлаб, камдан-кам, кўп йил умр кўрган кишиларгагина инъом этадиган бир нурунийликни қайтадан касб этаётганини кўрди. Бу сўзлардан кейин Қумри чуқур ўйга толди. Эрининг хатти-ҳаракатларини кўз олдига келтирди: «Ҳақиқатда жаҳли бурнининг учиди турарди. У ҳам жанжал чиқарарди, ҳам ҳафталаб, ойлаб уйдан чиқиб кетарди. Келажакда ундан яхшилиқ кутса бўладими?!

Ўйга толган қизнинг фикрларини ўқиб олмоқчи бўлиб, момо тез-тез диққат билан қараб қўйрди.

— Чеҳралари очиқ, хушрўй одамлардан яхшилиқ кут. Хушрўй деганда чиройли одам демоқчи эмасман. Юзи, қилиғи иссиқ дейди, халқимиз.

Қумри фикрларини кўзидан уқиб олган момога қараб ҳайратга тушди. Баданида енгил титроқ сезди. Момонинг кўкрагига бош қўйиб йиглаб юборди. Момо уни тинчлантириш учун боши, елкасини силади. У кўпни кўрган, тақдирнинг турли зарбаларини кўравериш пинҳан одамларга хос осойишта эди.

Мен шундай фикрдаман, қизим: худойи-таоло кишига ақл, кўз, оёқ, қўл, ниҳоят куч ато қилган. Агар шайтон унинг кучини ўғирлаб қўймаса, инсон қаршисида уни енгиб ўтолмайдиган ғов йўқ. Иншоолло ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Сенга бобонгнинг рухлари мададкор бўлсин. У киши жулаям кучли инсон эди, ўт бўлиб, чақмоқ бўлиб яшади. Уни билганлар қолмади ҳисоби!

У ҳақида ҳикоя қилиш ҳам қарз ҳам фарз. Оғир аҳволга тушганингда сен у кишини ҳамниша эсла.

Бобонг ҳозирги колхозимизга асос солган киши эди. Узи бой-бадавлат бўлиб сурув-сурув қўйю, оту улоқлари, молу ҳоллари бўларди. Булар бари етти ака-уканики бўлиб, уларнинг етакчиси бобонг эди. Шуларнинг бариини топшириб, биринчи бўлиб колхозга киришди. Ана шу нарсалар билан колхоз қаддини тиклаб олди. Ахир қанчадан қанча бон-бадавлатлар молу ҳолларини сотиб, отиб, йўқотиб чет элга ўтиб кетди. Бобонг бой бўлиб элга зулм ўтказмаган. Етти ака-ука ҳам чорикорлари қатори далада тер тўкарди. Бобонгнинг яхшиликлари, фазилатлари афсонадек ҳамон тиллардан тилларга кўчиб юрибди. Колхоз тузилгандан кейини халқ раисликка уни кўрсатса-да, бойни қўйиш мужкин эмас деб, чорикорни тайинлашди. Бироқ унда етакчилик лаёқати йўқ эди. Меҳнатни тақсимлаш, экиш-тикиш, сугориш бари-барни бобонгнинг маслаҳати билан битарди. Колхознинг ҳар бир тийинигача ҳисоб-китобини ёддан чиқарарди. Еди жуда ўткир эди. Раиснинг ақли етмаган жойларини тушунтириб қўярди. Бироқ очик-кўнгиллиги, элига садоқати туфайли кўп жабру жафолар тортди. Бариини сабот-чидам билан енгди. Бойлар, қулоқлар уни колхозга киргани учун ёмон кўришарди. Кўрқоқ курашдан қочди, дейишарди. Янги ҳукумат аъзолари бўлса бунинг кўмиб қўйган олтинни кўп, шунинг учун мол-ҳолини ҳеч аччимасдан топширди деб шубҳа остига олишди. Неча марта уйини ағдар-тўнтар қилиб текширишди. Улар кавламаган бирорта тешик қолмади, ҳатто уйларнинг деворигача йиқилиб тушди. Бобонгни бир нарса ушлаб турарди. Эл меҳри. Халқ унга ишонарди. Ҳатто уни олти ойга қамаб қўйишганида ҳам халқ қамақхона олдидан кетмасдан ётиб олди. Уни озод этишни талаб этдилар. Қишлоқдагилар унинг олтинлари борлигига ишонимасди. Чунки икки марта укаларини дор остидан олиб қолган эди. У пайтда хонга 40 танга солиқ тўланса, хунидан ўтиларди. Укалари ҳам акаси каби эл ҳавас қиладиган йнгитлар эди. Улар ўзлари севган қизини хон ҳарамига бермаслик учун бош кўтарган эдилар. Ана шу укалари учун хонга 80 тилла танга тўлаганди.

У бейликка ружу қўйган эмасди. Савдо сотиқ иши билан Россияга, туркман элига бориб турарди, дўстлари кўн эди. Рус ва туркман тилларида бемалол гапирди.

шарди. Жунаидхоннинг босқинчилиги халқ бошига кўп кулфат келтирди. Бир куни унинг лашкарлари бизнинг қишлоғимизда тўхтади. Бобонгнинг ҳовлиси энг сўлим жой эди. Сарбозларнинг бошлиғи бобонг олди-берди қиладиган туркман жўрасининг ўғли экан. Отаси бобонгдан қарздор бўлиб, ўлаётганида ўғилларига насиҳат қилиб кетган экан. Бироқ бобонг бир уй етим қолганини назарда тутиб вақтида қарздан воз кечган. Хораэм қишлоқларини талаб бойлик тўплаган сарбоз бобонгнинг таниб, қарзини қайтармоқчи бўлади. Шунда бобонг қарзи эвазига қишлоқдан олиб кетилаётган қизларни сўрайди. Сарбоз ҳам унинг талабини бажаради. Шу қилган яхшилиги учун бошига кўп савдолар тушиди. Жунаидхон билан алоқаси бор деб шубҳа қилинди. Сўроқлар, қамоқлар тинмади. Унинг ҳаётида бундай мардона лаҳзалар кўп. Унинг мардлиги, очиқ кўнгилчилиги, таътилиги бошига тош бўлиб келаверди. Бироқ у эътиқолидан қайтмади. Ўзига хос ҳаёт йўлини таъляди. Уруш арафаси эди. Чорникордан кейин ўқимишлироқ раис келди. Колхоз мулкни ўгирлашга, алдам-қалдам ишлатишга ҳаракат этди. Бироқ бобонг мажлисда тийин-тийингача ҳисоб-китобни қилиб, қанча нарса қардан ўмарилганлигини очиб ташладики, раис миқ этолмади. Бобонгнинг салмоқли сўзлари, ёқимли овози, ўткир қарашлари ҳар қандай кишини довдиратар эди. Бироқ у ҳам аламинин олди. Сени онагни, 18 йашар қизин фронт орқасида ишлашга, оқол қазишга жўнатмоқчи бўлди. «Сени қизингни жўнатмасам, унани жўнатмасам, кимни жўнатаман», деди раис. Бобонг нафсониятли эди. Қизининг ўрнига ўзи кетди. Етмишга яқинлашиб колган бўлса ҳам қадди ҳали тик, гўч йигитдек эди. Раҳматликнинг бир сўзи бор эди: «Аёл кишининг жойи уй, кўча эмас». Бироқ райком бундан хабар топиб, раисни уришди. Чунки энанг ўша пайтда тўртта ишни: ҳисобчи, табелчи, складчи, кассирликни уддалаётган эди. Қолаверса комсомоллар стажчиси ҳам эди. Онаг эпчилликда, ҳисоб-китобга устамонликда бобонгга тортганди. Ҳамма йигитлар фронтда, унинг ўрнини босадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Бобонг юз йил — бир аср умр кўрди. Нуроний қариди. Сен ана шу Хожийбойнинг неварасисан.

Ҳикояни тинглар экан у ўз бобоси ҳақида ҳеч нарса билмаслигига, амин бўлди. «Ахир бу уят-ку. Авлодаждолин унутини билан барабар-ку. Ҳозиргилар бо-

босиники билмайди, халқи тарихини қандай билсин. Уни қаердан ўқиб ўргансин? СССР тарихи ўтилади-ю, унда Ўзбекистон тарихи ҳақида ҳеч нима йўқ. Гўё Ўзбекистон СССРга кирмайдигандек». Момонинг гапларини тишглаш кишига бир олам ҳузур бағишларди. Ҳаётда бундай бағрикенг кишилар кам учрайди. Ахир у билладиган афсона-ю ривоятларнинг ўзи бир олам! Ҳеч бўлмаганда табобат сирларини бирор одам ўрганганда-чи? Ахир уларни ҳа демасдан ўзи билан бирга олиб кетади!

Қумри момонинг уйидан чиққандан кейин барча қариндош-уруғлари ва дўсти ёронлари билан хайрлашиб чиқди.

* * *

Болалар ҳаммалари кийинишган, ясаинишган эди. Уларнинг суюнчи чексиз. Айниқса Илҳом Тошкентга кетаётганидан хурсанд, битта жомадонга жой бўлган юкларини қайта-қайта текширди. Унга худди бир нарсаси эсдан чиққандек туюлаверди. Эртақларда тасвирланган ғаройиб ўлкага бораётгандай ксчадан буён саволга кўмиб ташлайди. Уйлари каттами? Телевизорда кўрсатган зоопарк борми? Музқаймоқ кўпми? Денгизчи? Тоғларчи? Қоплонни олиб кетсак бўладими? Бироқ бола шу кейинги саволга қониқарли жавоб ололмагани уни ниҳоятда ўртади. Мана ҳозир ҳам итидан кўнгил узолмасдан уни эркалаб Қумрига қараб-қараб кўярди. Қумри ўзини кўрмаганга олади. Малоҳат бўлса ҳаминшагидек Интизорни кўтариб олган. Янада эътиборли ва янада меҳрибон. Унга қараб туриб Қумри ҳам қувонади, ҳам хўрсинади.

Шу пайт момо кириб келди. Болаларга атаб тиккан пайпоқларни, нимчаларни берди. Турли хил дориворларни кўрсатиб, қай бирини қачон ичиш кераклигини тайинлади. Энг охирида Қумрининг қўлига пул тутқазди. У олмоқчи эмасди, астойдил хафа бўлди. Унинг боқинида баъзиларга ўхшаган дашномни кўрмади. Аксинча Қумрини қўллаб-қувватлаётгани сезилиб турарди. Нисоҳида мушқул ишларни бажариб, ҳар қандай тасофий қийинчиликларга кўникиб қолган одамнинг жамдий қараш бор эди. Қумри ўкириб юборишдан ўзини зўрға тийди. Бу қадар хайрихоҳлик, бу қадар

чинакам олиҳимматлик қийинчилик кўрган одамлардагина бўлиши мумкин.

— Қизим, — деди Қумрининг елкаларини сийпаб, — сен узоқ ва оғир сафарни бўйинингга олдинг. Тепангга қара. Нимани кўрдинг.

— Осмонни, — ажабланди Қумри.

— Ҳовва, осмонни. У қуёш ва ёмғирдан, олов ва сувдан яралган. Ҳар бир инсон ҳам шунга ўхшайди, қизалоғим. Фақат ҳаёт синовлари уни ё осмонга олиб чиқади ёки ер билан тенг этади. Сен парвоз қилаётирсан. Фақат ана шу тўрт нарсанинг ўз ўрнини бил. Яна шуни билки, исмдан олий мукофот, ҳаётдан муқаддас хазина йўқ. Уларни авайла.

У қўлини фотиҳага очди. Шивирлаб дуо ўқиди-да, оқ йўл тилади: — Энди уларнинг ота-онаси ҳам ўзингсан, улар олдида асло кўз ёши қилма. Шунга кучинг етадими? Чндай оласанми, ҳамма гап ана шунда, ишолло охири яхши бўлади.

— Маъқул ҳаммасини тушуниб турибман, — бошини тебратди Қумри. Шундай ҳамқишлоғи, маслаҳатдонин бўлганидан ич-ичидан фахрланди. Халқ билимдонларига одамлар, айниқса ёшлар ишонмай қарашига ич-ичидан ачинди.

Холаси кузаётиб яна-йиги-сиғини бошлади:

— Улсам албатта келгин. Устимда бўзлайдиган сендан бошқа яқиним йўқ. Оллоҳ қиз бола бермади менга.

— Яхши ният қилинг, ҳали узоқ яшайсиз. Ҳали сизга Тошкентларни кўрсатаман, — жавоб қилди Қумри.

— Қумри, тўғри айтади. Уқинини тугатганида уйда «Улли пир»ни ўқиб бериш ниятим бор. Шунда борамиз бирга, — Қумрини қўллаб-қувватлади момо. Улуғвор ишларни амалга оширишдан олдин ёки амалга ошгандан кейин хоразмлик эътиқодчилар «Улли пир» ҳақида китобни туни билан ўқиб чиқишарди. Бу гапдан кейин холаси таскин топди. «Айтганингиз келсин, халфа эна» деб кўйди. Холамнинг руҳида хафагазаклик бор, момо ундаи 20—30 ёш катта бўлса-да кўтаришди. Ана шу қиёсга ва фарққа ҳозир ўзиям ажабланди.

Самолётнинг бир текис гулдирashi болаларни аяллади. Ухлаб қолишди. Уларни кузатиб туриб Қумрининг ҳам кўзи илди. Туш кўрибди. Кимдир қулоғига шивирлагандек бўлибди. Момонинг овозига ўхшармиш:

«Болам ишга кир, оч-ялангоч қолмайсишлар. Пулни эса номардга бер. Фақат бу муомалангнинг охири бўлсин». У уйғониб кетди. Туши эканлигини ҳам, ўнги эканлигини ҳам тушунолмади. Ахир шундоққина овозини эшитди.

Демак ишга жойлашиш керак. Эрининг сўзлари хаёлига келди: «Мен бўлмасам ўқий олмасдинг, очингдан ўлардинг», ўқишни ташламасдан иш топиш керак, аммо қандай иш?

* * *

Уйлар тартибсиз, идиш-товоқлар ювуқсиз эди. Эри бошболдақларча яшагани кўришиб турарди. У Малоҳат билан уйни йиғиштирди. Сўнгра Илҳом билан бозорга чиқиб келадиган бўлди. Шунда момо берган пул эсига тушди. Санади. Уч юз сўм. Роппа-роса уч юз. Бу тасодифми ёки сездими? Ҳайратдан ёқа ушлади Қумри. Улар бозордан қайтишганида, эри уйда бўлиб телевизор кўрарди. Янги пишиб етилган, оғзингга солсанг қарсиллайдиган олмадек бўлиб ўтирарди. Болалар ушдан кўрқиниб бурчакка тиқилишганди. Ҳали тиши чиқиб улгурмаган, кўзларини мўлтиратиб, ишонч ила боқиб кулимсираб турадиган маъсум гўдаги ҳам уни ўзига тортмагани, жони жаҳонини ўртаб юборди.

У уч юз сўмни олиб чиқиб эрининг олдига қўйди. Пулни олаётганда унинг кўзларига боқди. Бу кўзлар шу қадар зим-зиё совуқ эдики, Қумри дарҳол юзини ўгириб олди: «Балчиқ сувдек ҳеч нарса кўринмайди», — деб қўйди ўзича. Эри ҳамма гапни болалардан сўраб билиб олган эди. У пулни шонмасдан бир-бир санади. Сўнгра қўлтиқ чўнтагига қўйди. У ниманидир кутгандек жим ўтирарди. Бир неча дақиқа орага оғир сукунат чўкди. Чамаси Қумрининг ялинишини кутарди. Сукунати ўғлининг талпиниши бузди. У Малоҳатнинг қўлидан чиқиб, эмаклаб онасининг олдига келди. Қумри уни олиб ўрнидан туриб, ошхонага чиқди. У қисқа уч-рашувга қанча куч сарфлаганини мана энди сезиб олди. Тиззалари титрар, қўллари дармонсиз, қимирлатишга ҳам мажол қолмаган, қулоқлари шанғиллар эди. У курсига ўтириб бир неча дақиқа ҳаракатсиз жим қолди. Болалар унга тикилиб ачиниб туришарди. Айниқса, Малоҳатнинг қараши ниҳоятда мунгли эди. Қумри Малоҳатнинг изтиробга тушганини сезди:

— Болаларни олиб бир пас айланиб кел, — деди у.

Малоҳат болаларни кийинтириб чиқиб кетди. Қумри ҳатто кийинишда ёрдамлаша олмади.

Қумрининг юраги жуда сиқилиб кетган, аниқроғи руҳан эзилган дақиқаларда Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлари»ни, «Меҳробдан чаён»инини қўлга оларди. Саҳифаларда содир бўлган воқеалар уни мафтун этиб, бутун фикри-зикрини банд этиб қўярди. Эри билан тўқнашувини барча ихтилофларини бутун халқ тақдирига, давлатлар тақдирига таққослаганда, арзимас бир нарса бўлиб туюларди. Ора-сира катта хонадан катлар, жамодонлар, стол ва курсиларнинг у ёқдан бу ёққа сурилгани эшитилиб турарди. У кетинишга тайёрланаётган эди. Қумри парво ҳам қилмай ўқишда давом этарди. Унга гўё эри навбатдаги командировкага кетаётгандек туюларди. Бироқ эри ими-жимиди кетаверишини истамасди. Ҳамон тарақ-туруқ давом этар, шифонер, сервантнинг эшикларини тарақлатиб очиб ёпарди. Кейин шиманидир тушириб юборди. Жиринглаб кетди. Ойваси чил-чил бўлгани эшитилди. Бу Қумрига курдошлари берган соат бўлиб, шифонер устида турарди. «Соатни атайлаб тушириб юборди. Фигони чиқаётганини кўрсатмоқчи. — хаёлидан ўтказди у. — Кетаётганидан афсусланааяпсанми? — сўради у ўзидан ва заррача ҳам афсусланиш сезмади. Мана шу изтиробга тўла ўтган кейинги ойларида ўзини ҳозиргидек хотиржам сезмаган, қилаётган ишининг ҳаққонийлигини ва зарурлигини ҳозиргидек ҳис этмаганди. У муносабатлари тишиқлашиб аниқлашганидан хурсанд эди.

Афтидан у кетинишга ҳамма нарсани тахт қилиб қўйган эди. Хотини эшитилаётган товушлардан у юкларини йўлакка олиб чиққанини пайқайди. У зўр бериб калитларни шиқиллатар, стол-курсиларни тарақлатар, хўрсинар, хотинини бу ёққа чиқаришга уринарди. Сўнги дақиқада хотини эшикни тўсиб олишдан умидвор эди. Шунда у қуруқ ялинтиради. Ахир унинг бу катта шаҳарда тўрт нафар бола билан яшаш осонми? Узи студент бўлса. Унинг бу умид ва ишончлари беқудадир эди. Қумри унинг юзини кўришни ҳам истамасди. Эрининг қўполлик қилиб жапжал чиқариш пияти ҳам истамасди. Қумри буни пайқайди. Йўқ жанжалга, тўпаламча олиб борадиган пасткашликдан бутунлай қочиб кетди. Қумри ана шундай тўқнашувдан эҳтиёт бўларди!

Эрининг оёқ товушлари тингандан кейингина ўр...

дав турди, ётоқхонага утди. Хонада ўзгарини кўзга ташланди: катлардан бирида кўрпа ёстиқ йўқ. Кийим ва китоб жавони очиқ ва бўм-бўш. Столда турган кичкина телевизор ва магнитофонлар ҳам олинган эди. Хонада кўтариб кетиш мумкин булмаган тарақ-туруқларгина қолган эди. У уйқудан уйғониб кетгандек шошиляб диваннынг тагига мўралади. Кийик гулли сервис ўроглиқ турарди. Буни эрнининг туғилган кунига ўзи совға қилганди. Уни ҳам олиб кетибди. Аччиқ алам хурж қилиб юрагини сиқиб юборди. Боши айланиб кетди. У йиқилиб кетишдан қўрқиб бўм-бўш катга оғир чўкди. Упкаси тўлиб келди, бироқ йиғламади. Равшанлиги ва осойишталиги билан ҳалигина ўзини ҳам ҳайратга қолдирган фикр ва туйғулари бирдан мантиқий равшанлигини йўқотиб қўйди: «Тўғри қилипманми? Балки қайтариш керакдир. Ахир икки нафар қоракўзи бор-ку. Шулар ҳаққи... Бундан буёғига алдашларига, хўрлашларига чидасанг қайтар». Ҳаётининг қанчадан-қанча қувончли ва порлоқ дақиқаларини, ёшлик гўзаллигини, бокиралигини мана шу жуда ҳам арзимаган, насткаш одамга бағишлаганига чидай олмасди, аламдан, ғазабдан хўнграб юборгудек эди. У қадрига, ихлослари сароб бўлиб чиқаётганига куйинаётганди. У босиқлик қилди. Шу пайт кириб келган болалари, уларнинг маънос ачиниб қараб туришлари ўзини қўлга олишга ундади. Ифлосликдан тоймайдиган одамдан хафа бўлиш соддалик ва нодолик, балки қутилганига шукрлар айтиш лозимлигини кўнглига тугди. Фикрлар сув тошқинида лиммо-лим бўлиб оққан сойдек равои ва тўлиб-тошиб кечарди.

— Пулни ҳам, нарсаларни ҳам одамлар гувоҳлигида беришингиз керак эди, — деди ҳамдардлик билан Малоҳат.

— Нега? — ажабланиб тикилди у синглисига.

— Чунки ҳамма шундай қилади. Қишлоқда Гулсара она Саид ака билан ажралишганда, қишлоқ Советидан, қарииндош-уруғлардан гувоҳлар чақирганди, — қўй кўзларини мунгли қисиб жавоб қилди.

Синглисининг тийрақлигидан ва мулоҳазали эканлигидан ич-ичидан фахрланди. Шуларнинг борлигига қувонди.

Қумри энгил тортиб чуқур нафас олди. Ҳа, умр йўлдошининг ҳақиқий башарасини, кимлигини билди.

Муносабатлар ойдинлашди. Бу яхши-ку, ахир. Кейинги фикрлардан у сизил тортиб ювиниш учун ҳаммомга кириб кетди.

Эри жўнагач, ёлғизлик азоби Қумрини қаттиқ эзди. Ишламаганда, ўқимаганда, болалар ташвини бўлмаганида нима қилардийкин?! Буни ўзиям тасаввур этолмайди. Меҳнат соғинч ва хавотирланишдан чалғитди, қувонч ва қапоат бахш этди. Қумри ўша оғир кунларда бошқача яшашни хаёлига ҳам келтирмай, астойдил ишлади.

Қумри курсдоши Нигорага телефон қилди. Унинг онаси араб тили ўқитиладиган мактабда директорлигини биларди. Илҳом эрталаб, Малоҳат тушдан кейин ўқийдиган бўлди. Қумри ўқишга кетганида гўдакларни улар эплашарди. Енидаги турар-жой бошқармасига кўча супурадиган бўлиб ишга жойлашди. Дарсга кетгунча кўча супуриб келар, сўнгра кичикларга овқат тайёрлаб ўқишга кетарди. Институтни тугатгунча шу ерда ишлаб туришга қарор қилди. Чунки бу жуда қулай эди. Болаларга керэк нарсаларни: ёстиқ жилдлари, чойшабларни, кийим-кечакларни ўзи тикарди. Жажжи Интизор кўғирчоқ ўйнаб ўтирар, онаси машина тикканда чиққан чиқиндилар билан «қизча»сини ҳар хил ясаптирарди.

Ниҳоят кўғирчоқ ўйнаб зерикдимни, онасига тикилиб қолди. Машинанинг ажойиб гувиллаб ишлаши-ю, онасининг унга уйғун ҳаракатлари ҳавасини келтирди. Кўғирчоғини ташлади-да, машинанинг педалига оёқ қўйди.

— Халақит берма, бор кўғирчоғинини ўйна, ҳали сенга эрта, — деди онаси сочларини сийпалади.

Қизча онасидан узоқлашидю, аммо кўнгил узолмади. Қани тезроқ катта бўла қолса-ю, машина тикса.

— Опа-чи, опа, татта бўйсам, мен ҳам машина тикаман-а, — деди у болаларга хос чучук тилда.

— Катта бўл, тикасан.

— Қачон татта бўламан, — сўради у яна.

— Шошма, қизим катта бўласан, тез катта бўласан, — сўнгра у тайёр бўлган мактаб алдикчасининг у ёқ бу ёғини кўрди. Ипларини қайчи билан қийиб ташлади-да, уй тозалаётган синглисини чақирди:

— Малоҳат, кийиб кўр-чи?

Жимжимадор ҳошиялар қўйиб тикилган алдикча ниҳоятда чиройлик эди. Қизча хурсандлигидан турнага

ўхшаган қилтироқ оёқларини диконглатиб тошойна олдига кетди. У чир-чир айланиб ўзини томоша қиларди. Уни кузатиб турган Қумрининг қалбига илиқлик югурди. Малоҳатнинг ёқимли қўй кўзлари, деярли бир-бирига туташиб кетган қалин қора қошлари, яъни халқ тили билан айтганда қалдирғоч қанот қошлари, тим қора сочлари, буғдой ранг силлиқ юзи, қирғий бурни сал қабариб турган дўрдоқ лаблари — ҳаммаси қуйиб қўйгандек отасининг ўзи эди. У акасини хаёлидан ўтказиб беихтиёр чуқур хўрсиниб қўйди.

— Вуй минам, — сўради ҳаваси келиб чучук тилда Интизор.

Шу пайт қушниси Раҳима хола чиқиб келди:

— Ярашибди, очилиб кетибсан, тфу ёмон кўздан асрасин, — деди у Малоҳатга.

Тикув машинаси Қумрига у тортиқ қилганди. Бир куни қўлда чойшаб тикаётганда хола кириб қолиб, ажабланди.

— Машиназ дефнит эмис. Ҳамма магазинни айла-ниб чиқдим, — изоҳ берди у.

— Менда бор, бераман. Барибир бекор ётибди. Кўзим ўтмайди. Тиқишдан қолдим. Ўзи ҳам зўр машина. Қадимги «Зингер». Бирор марта бузилган эмас. Вақтида ёғлаб, тозалаб турсанг, бас.

— Холажон, яхшиликларингизни қандай қайтариши-ни ҳам билмайман.

У Раҳима холага шундай бир меҳрибонлик билан боқдики, қизнинг қанчалар мизантдорлигини у сўзсиз ҳам тушуниб турарди.

— Болаларинг ўсиб-ўлғайишса, одам бўлишса, қайтарганинг, — гап тамом дегандек ўрнидан кўзголди. Эркаловчи оҳангда болаларни чақирди:

— Илҳом, Малоҳат, юринглар, машинани кўтари-шиб юборинглар.

Раҳима хола машинани олиб келар экан, Қумри беихтиёр хаёлга чўмиб, қиёслади: «Болаларнинг отаси, қўлга иладиган ҳамма нарсани шипириб кетди. Бегона киши инъом этаяпти. Мана, одамлар қанақа».

— Хола, кўёвнингиз бутунлай кетди, — деди овозлари қалтираб, беихтиёр бирдан ёрилди у.

— Қутилибсан, болам. У сенинг тенгинг эмас эди. Қилиқлари сохта, саҳнадаги артистга ўхшаб, юсаминий гапирарди, — гапнинг лўндасини айтиб қўяқолди у.

Сўнгра галим қандай таъсир этди экан деб кўзларни қисиб синчковлик билан боқди.

— Нега шуни олдин айтмадингиз? — ажабланиб сўради Қумри.

— Биринчидан, ҳеч менга кўнгил ёрмадинг. Иккинчидан, уни яхши кўрардинг. Мени тўғри тушунмаслигинг мумкин эди. Учинчидан, шахсий фикрим билан бировларга таъсир ўтказишни ёмон кўраман. Мана, энди унинг яхши одам эмас эканлигига ўзинг ишонч ҳосил қилдинг. Сенга маслаҳатим ачинма, кетгани яхши бўлди.

У энди ҳар кун болаларни ухлатгунча машина тикар, ундан кейин дарсга, конспектларга қарарди. Қолиб кетган ўқишларига улгуриш учун ҳаракат этарди. У мутолаани тугатганда тун алламаҳал бўлиб қолган, тўлиқ ой деразадан ёғду сочарди. «Вожаб, ой мунча чиройли, бўлмаса, шивирлади қизнинг лаблари. Ана, юлдузлар ҳар қачонгидан чароғон. Тўда-тўда кўркем юлдузлар... Ҳар одамнинг ўз юлдузи бор деб ривоят қилишди. Ростмикан? Рост бўлса қайси бири меники экан. Ҳаммаси бир-бирига ўхшаш-ку!

У радиони қўйди. Қандайдир куй тугаши билан: «Энди охирги кўшиқни тингланг», — деди диктор.

— Охирги кўшиқ! — шивирлади у. Сўнгра ўзинча жавоб берди: «Кўшиқлар тугамайди, йўллар адоқсиз...».

Радиодан мусиқа таралди. Таниш куй — «Феруз ижро этилаётган эди. Бу қадимий халқ куйи унга ҳам — шайхидек ғира-шира оқшом пайтида чўлда кетиб бораётган ёлғизоёқ изини эслатади. Йўл узоқ, чўл бетоён. Ўркач-ўркач қум барханларидан дадил юриб ям-яшил боғу-роғларга нитилаётган аёл кўз олдига намоён бўлди. Тақдир тақозоси билан у номаълум томонларга бормоқда. Бироқ руҳан тетик. «Феруз»ни куйлаб бормоқда. Ҳазир ана шу аёл ўзи бўлиб туюлди унга. Келинчак тезда уйқуга кетди. Ой деразадан мўралаб-мўралаб янги бахт тилаб ўтди. У уйғонганда ой ҳали ётоғига ботиб қўймаган, юлдузлар яшириниб улгурмаган эди. Қумри тез-тез кийинди-да, кўчага отилди. Эрта баҳорнинг салқин, аммо майин тонгги шабадаси юзига урилди. Шаҳар ҳали осуда уйқуда, уйларнинг деразалари қоронғу. Бир текис ўрнатилган таянчиқ устидаги чирокларгина хира ёруғлик таратиб турарди. Қиз йўлакларни, болалар майдончаларини жадал супура кетди. У ишқини тугатганида тонг оқариб келаётганди. Қумри осмонга қаради. У ҳар кунгидек улуғвор Тошкентда янги кун

туғилишини кузата бошлади. Қуёш бирдан чиқа қолмади. Осмони фалак гумбазида чарақлаган шаффорф юлдузлар аста-секин йўқолиб, у ер бу ерда милт-милт этган ёғдулар қолди. Уфқ бўйлаб ёйилган қорамтир кўк ранг парда ўрнини оч кўкиш ёруғлик эгаллаб олди. Шундан кейин шаҳар осмони аста-секин зангори тусга кирди. Кейин баланд-баланд уйларнинг ортидан отилиб чиққан олов ранг қуёш нури осмонга, пақ осмон чўққисига тиг урди. Мана, қандайдир қуш чираниб, ингичка овозда қаттиқ сайраб юборди. Кейин ҳамма ёқни қумрининг бир текис беозор сайроқи овози тутиб кетди. «Бугун ҳаво очиқ бўлади. Чунки қушлар эрталабдан эзлақ билан сайрашаёпти», кўнглидан энасининг гапларини ўтказди. Энаси ҳаминша булут ва қушларнинг сайрашига қараб бугунги ҳавони аниқлаб оларди. Сабо ҳам уйғониб, дарахтнинг уч-учларига текканча бирпас уйнашиб ўтди. Лекин кўп ўтмай қизнинг хаёлини бошқа парса банд этди. Беихтиёр момонинг гапини эслади: «Осмон қуёш ва ёмғирдан, олов ва сувдан яралган. Инсон ҳам шундай қизалоғим». Қуёш — бу чексиз инсоний меҳр, ёмғир — бу юракни эзадиган бошига тушган қаро қушлар. Олов ўзини англаб олишига, инсоний яшашига иштилаган ҳаракатлари, курашлари, сув ҳаётда йўл йўл қўйган хатолари. Қандайдир допишмандона айтилган. Ҳаётда хатога йўл қўйдимми? Қўйдим. Оташ бўлиб, ўт бўлиб меҳр қўйдим эримга. Бутун вужудимни бақшида этдим. Эвазига нима кўрдим. Ҳақорат, ишончсизлик «Барига ўзимнинг бошдан қатъиятли бўлмаганим сабаб». У бир қўлида катта супурги, бир қўлида ахлат челақ йўлакка кириб келди-ю, уйининг қўнғироғи тилимсиз жирилгизётганини эшитди. У қўлидаги юкларини одатдагидек биринчи қаватга қўйишни унутиб, шошиқб кўтарилди. Йўлакнинг чироғи хира эди. Болалар уйғониб қолишса қўрқишадди. Қумри акасининг солдатча этигини гурсиллатиб бир пасда тўртинчи қаватда пайдо бўлди. Бир қўлида супурги, бир қўлида ахлат челақ эшик олдидаги кишига рўбарў келди.

— Яна нима керак? — кўзлари чақнаб, шиддат билан сўради. Унинг важоҳати ўлжасига ташланишга шай турган бургутни эслатарди. Унинг кўрган азобларни ҳаддан ташқари қаттиқ кўнгил қилиб қўйганди. Йигит ундаги бу ҳолатни биринчи кўриши эди. Беихтиёр орқага сурилди. Жавоб қилмади. Адовати хўмрайган кўзларидан сезилиб турарди.

Иигит судга борган, «Қумрининг ажралишсам бўлди, алиментнинг ҳожати йўқ», — деган сўзларини эшитиб, қизқиб кўргани кирганди. Қумри унинг кўз қорачиғлари келгайиб кетаётганлигини пайқади, қарашлари бутунлай совуқ эди. Бу энди Қумри учун хавfli эмасди. У ўз ишини бажариб, ўз орзу-умидлари билан яшарди. Қумри рўмолини қошлари-ю, оғзи-бурнигача ўраб олган, фақат кўзлари кўринар; узун-узун киприклари чангдан оппоқ эди. Ақаси трактор ҳайдаганда кийдиган ёғи чиқиб силлиқ бўлиб кетган калта пахталиги остидан чиқиб турган кўйлагининг рангини аниқлаб бўлмайди. Қумрининг туриши исқирт кампирни эслатарди. Иигит унга бошдан оёқ масхараомуз тикилди. Эри катта-катта очиқ тишларининг орасидан чирт этиб тупурди-да, чиқиб кетди. Қумри уйга кирмади. Унинг кетидан биринчи қаватгача супуриб тушди: Иигит буни сезмади. «Бошимдан шунчалик оғир кунларни ўтказдимки, худо кўрсатмасин бошқа жудолликни. Ҳозир яшаб турибман, сенсиз. Яна яшайвераман! Сенсиз тарбия қилиб турибман, тарбия қилавераман! Елкадош, оғир дамда елкадаш бўла олмаган одам нимага керак? Падари-волиданг сенга тарбия беролмаган экан, афсус. Қумри аёлининг ўзгаларга қилган энг катта яхшилиги ўз оиласида муносиб фарзандларни тарбиялаб-етиштиришдан иборат экан, деган хулосага келди. Тарбиялаганда ҳам бировнинг ёрдами билан эмас, ўз қалбини бахшида этиб, бирга бўлиб тарбияланг лозимлигини англаб етди. Ахир эри бутун болалигини интернатда ўтказган, шамба, якшанба кунларини уйига борарди. Шунинг учун бўлса керак инсоний меҳр, қариндошлик ишлари нималигини билмайди...

Малоҳатни мактабга жўнатиб, ўғлига ширгуручи егизди-да, йўлга отланди. Тонг... Борлиқ уйгоқ. Қуёп ётоғидан чиқиб кўкка ўрмалайди. Шаҳарни кесиб ўтган анҳор шошиб оқади. Кўчаларда ҳаёт қайнайди. Кўчаларни супураётган пайтидаги сокинликдан асар ҳам йўқ. Биров ишга, биров ўқишга, биров ўз юмуши билан олдинга интилаяпти. Улар орасида оддийгина, бирор озода кийинган поэтиккина Қумри ҳам бор. У қадрдои университети томон шошилаяпти. Унинг киладигай ишлари, етажак манзиллари тонг шабадасилек сарҳўш ва насим эди.

1981 йил.